

Adel en ridderschap in Gelderland

~

TIEN EEUWEN GESCHIEDENIS

ADELSGESCHIEDENIS XII

De reeks Adelsgeschiedenis wordt uitgegeven onder auspiciën van de Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis (www.adelsgeschiedenis.nl).

De uitgave van Adel en ridderschap in Gelderland – tien eeuwen geschiedenis kwam mede tot stand dankzij financiële steun van

Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven

Stichting Hackfort Fonds

Adel en ridderschap in Gelderland

~

TIEN EEUWEN GESCHIEDENIS

JAAP DRONKERS
CONRAD GIETMAN
LÉON VAN DER HOEVEN
EVERT DE JONGE
FRANK KEVERLING BUISMAN
YME KUIPER
FRANS K.M. VAN NISPEN TOT PANNERDEN
AART (G.A.) NOORDZIJ
COEN O.A. SCHIMMELPENNINCK VAN DER OIJE
VINCENT C. SLEEBE
MARC V.T. TENTEN
GERARD H.A. VENNER
JOHANNA MARIA VAN WINTER

Onder redactie van

COEN O.A. SCHIMMELPENNINCK VAN DER OIJE
FRANK KEVERLING BUISMAN
MARC V.T. TENTEN
FRED J.W. VAN KAN

Eindredactie

INGRID D. JACOBS

Beeldredactie

WANITA T. RESIDA
CÉCILE J.M. SCHULTE-VAN WERSCH
TINEKE SEEBACH

Groepsfoto van de Ridderschap van Gelderland op IJsselvliedt te Wezep op 20 september 2008. Centraal op de foto mr Otto baron van Verschuer en zijn vrouw jonkvrouw C. Th. van Sminia. Baron Van Verschuer nam tijdens deze bijeenkomst afscheid als voorzitter.

Adel en ridderschap in Gelre, tiende tot dertiende eeuw

~

JOHANNA MARIA VAN WINTER

Koningsvrijen en ministerialen

In de geschiedenis van wat later Gelderland zou gaan heten, was het ontstaan van de ridderschap een betrekkelijk laat verschijnsel. Hoewel er sedert onheuglijke tijden militaire expedities in dit gebied hebben plaatsgevonden, speelden daarbij oorspronkelijk geen ridders en knapen de hoofdrol maar militaire aanvoerders van adellijke status en aan hen ondergeschikte soldaten, in het Latijn *milites*. Deze soldaten kwamen vermoedelijk uit allerlei rangen van de bevolking, zowel vrijen als minder-vrijen (liten). Bij de vrije soldaten moeten we niet in de eerste plaats denken aan volvrije boeren, maar aan boeren van de categorie der zogenaamde ‘koningsvrijen’ of *homines franci*. Juist in het Gelderse rivierengebied komen we hen tegen, waar zij in de achtste eeuw, de tijd van Karel Martel en Pepijn de Korte, dus de voorgangers van Karel de Grote, moeten zijn neergezet om dit grensgebied zowel agrarisch te

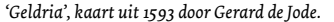
ontginnen als militair te beschermen tegen de toen nog heidense Friezen. Zij kwamen vermoedelijk uit zuidelijker streken en golden als vrije mensen binnen het Frankische Rijk, hoewel hun vrijheid bedreigd werd door inheemse boeren van allerlei rang en stand die jaloers waren op hun voorrechten. In de tijd van Karel de Grote moest daarom hun weergeld, dat wil zeggen de boete die betaald moest worden voor het doden van zo iemand, worden verhoogd ten opzichte van het weergeld van de lagere standen. Juist deze extra rechtsbescherming die zij kregen van de kant van de rijksoverheid, wijst erop dat zij geen edelen waren: een edelman moest zichzelf kunnen beschermen. In het Frankische recht bestond er dan ook geen apart weergeld voor een edelman; hij stond min of meer boven de wet.

Daarnaast kwamen er ook onvrijen in beeld als mogelijke soldaten, waarbij niet gedacht moet worden aan de hofhorigen uit de domeinen, die immers aan de grond waren gebonden. Wel ontwikkelde zich binnen de onvrije domeinbevolking een bovenlaag met meer bewegingsvrijheid, die der ministerialen. In de loop van de twaalfde eeuw krijgen we hen in het vizier in drie dienende functies: als garnizoen van de adellijke burchten, als beheerders of meiers van adellijke domeinen, en als personeel van de grafelijke hofhouding. Deze functies boden de bekwaamsten onder hen grote kansen voor stijging op de

De met goud gekroonde klimmende leeuw op het wapen van Bergh staat bekend als de klimmende leeuw van Cyprus en verwijst met de elf gouden bezanten (Byzantijnse munten) op de schildzoom naar de mogelijk Armeense

afkomst van de stamvader van Bergh, Constantijn van Melegarde (begin twaalfde eeuw). Hekpost bij de ingang van Huis Bergh, 's-Heerenberg.

de christelijke norm was. De ministerialen waren dienaren van hun heer, maar wel met eigen verantwoordelijkheid. Zij gingen ook de kern vormen van de zich ontwikkelende ridderschap. Pas later sloten de edelen zich daarbij aan.

Politieke achtergrond

Een van de eerste edelen die we in dit gebied tegenkomen, is Everhard Saxo uit het geslacht van de graven van Hamaland. We leven dan in de Noormannentijd, als Vikingen met hun schepen de grote rivieren opvaren en de aangrenzende kerken plunderen. Het rijk van Karel de Grote is sinds 843, bij het verdrag van Verdun, verdeeld tussen zijn drie kleinzons: Karel de Kale in het westen, Lotharius in het midden en Lodewijk de Duitser in het oosten. Lotharius sterft al in 855 en wordt opgevolgd door zijn drie zoons, van wie Lotharius II het noordelijkste stuk krijgt, dat naar hem 'Lotharingen' gaat heten. Ook een groot deel van het huidige Nederland valt daarbinnen, inclusief een deel van het Middennederlandse rivierengebied. De westelijke grens wordt gevormd door de Schelde tot aan haar mond, maar waar de oostelijke grens dan precies loopt, is onduidelijk. Na de dood van Lotharius II in 869 verdelen zijn ooms Karel en Lodewijk zijn deel bij het verdrag van Meerssen (870), maar lang houdt deze verdeling niet stand, want reeds in 880 – bij het verdrag van Ribémont – wordt de grens van Verdun tussen het Westfrankische en het Middenrijk hersteld en vervalt de grens met het Oostfrankische Rijk: heel Lotharingen komt formeel bij het oosten. Het latere Gelderland hoort daar dan ook bij.

Bij al deze delingsverdragen en bijbehorende strubbelingen waren de Frankische heersers slecht toegerust voor effectieve afweer van de Vikingen. Soms namen zij hen zelfs in dienst en benoemden hen tot graven of hertogen van bedreigde gebieden in ruil voor hun bekering tot het christendom. Zij kregen dan de opdracht om hun ambtsgebied te beschermen tegen de aanvallen van hun landgenoten. Op die manier had Lotharius I in 850 Dorestad en andere graafschappen (onbekend welke precies) aan de Deense aanvoerder Rorik overgedragen, maar na de dood van Lotharius in 855 was Rorik weer naar Denemarken teruggegaan. In 882 kwam er echter opnieuw een Noorman in de noordelijke landen aan de macht, Godfried de Deen, tot hertog van *Frisia* aangesteld door keizer Karel de Dikke van het Oostfrankische Rijk. Een van Godfrieds tegenstanders was de reeds genoemde Everhard Saxo, die bij een Vikingenaanval gevangen was genomen en met een hoog losgeld door zijn moeder Evesa vrijgekocht.

Deze Everhard leende zich dan ook voor een wraakoefening door Godfried de Deen bij Spijk in de Overbetuwe in 885 te doden tijdens een onderhoud waartoe deze namens de keizer was uitgenodigd. Het was een valstrik waar Godfried intrapte, in een schaakspel van intriges en contra-intriges, maar dit incident bleef op zijn beurt niet ongewroken. In 898 werd Everhard Saxo zelf namelijk vermoord door Waldger, zoon van de Westfriese graaf Gerulf, die een trouwe aanhanger en raadgever van Godfried de Deen was geweest.¹

De sage van de Gelderse drakenstrijd, vooral in de vijftiende eeuw vastgelegd, vertelt de oorsprong van het hertogdom Gelre. Het verhaal speelt zich af in 878, ten tijde van keizer Karel de Kale. Wichard en Lupold, zonen van Wichard van Pont, zouden een draak hebben verslagen die in zijn doodstrijd de woorden 'Gelre', 'Gelre' uitstootte. Op de plaats van de strijd is volgens de overlevering het eerste kasteel van Gelre gebouwd. Tekening door Alexander Ver Huell (1822-1897) als illustratie bij een gedicht van A.C.W. Staring van den Wildenborch (1767-1840).

Adellijke geslachten in Gelre en Zutphen

Everhard Saxo, onder wiens bewind vermoedelijk zowel de ringwalburcht van Zutphen als de burcht van Elten was gebouwd, liet drie zoons na: Everhard, Meginhard en Zwentibold. De zoon Meginhard († 952) werd via twee huwelijken de vader van Everhard van Zutphen en Wichman van Elten (door moderne historici meestal Wichman van Hamaland genoemd); en op deze beide halfbroers gingen langs allerlei omwegen in de vrouwelijke lijn de aanspraken van de latere graven van Zutphen en van Gelre terug.

Beide takken ontwikkelden zich los van elkaar en werden pas weer verenigd door het huwelijk van Gerard jr. van Gelre, de zoon van Gerard de Lange, en Ermengard, erfdochter van Otto van Zutphen, omstreeks 1117.² Hun zoon Hendrik († 1182) noemde zich graaf van Gelre en Zutphen. Inmiddels hadden beide grafelijke geslachten hun eigen nazaten voortgebracht, die vervolgens binnen de Gelderse adel en in tweede instantie binnen de ridderschap hun rol zouden gaan spelen. Volgens

mij kunnen de bannerheren van Rheden/Baer en Lathum van de Gelderse tak worden afgeleid en de bannerheren van Bergh en Bronkhorst, en misschien Borculo, van de Zutphense tak. De herkomst van de bannerheren van Batenburg en van Wisch blijft vooralsnog onduidelijk.

Heel veel andere adellijke geslachten waren er in Gelre en Zutphen toen niet of niet meer, zoals het geslacht van Malsen (Buurmalsen of Geldermalsen?), voorouders van de heren van Kuik; de heren van Keppel (tussen Doesburg en Doetinchem); van Wesenthorst (bij Ulft), getuige voor de bisschop van Utrecht en later niet tot de Gelderse ridderschap behorend; van Merheim (Merum bij Roermond); van Mirlair (Meerlo ten noordwesten van Venlo); de heren van Oye (Ooi ten oosten van Nijmegen); van Wychen (Wijchen ten zuidwesten van Nijmegen); en van Ochten (aan de Waal ten zuiden van Rhenen). In latere eeuwen nam het aantal adellijke geslachten eerder af dan toe, doordat ze met elkaar trouwden en dan nog slechts erfdochter voortbrachten, die op haar beurt met weliswaar schildboortige maar niet edelvrije mannen huwden.

De afkomst van de graven van Gelre

Het loont de moeite om nu eerst de lotgevallen van de beide grafelijke geslachten te volgen. De eerste heren van Wassenberg, voorgangers van de graven van Gelre, werden door hun tijdgenoten *Flamenses* genoemd, Vlamingen, en droegen allen de voornaam Gerard. Het is dan ook moeilijk om ze uit elkaar te houden, en net toen we dachten dat we dat probleem hadden opgelost – aan de hand van Henk Verdonk –,³ verscheen er een artikel van Hein Jongbloed die dat weer helemaal op losse schroeven leek te zetten.⁴ Ik zal nu mijn visie hierop geven en voor de discussie naar de noten verwijzen. De *Annales Rodenses*, onze voornaamste bron voor die migratie, spreken van twee broers, Gerard en Rutger, die onder druk van de expanderende macht van hun burens (lees: de graven van Vlaanderen) uit hun geboorteland moesten vluchten en van de keizer de heerlijkheden Wassenberg en Kleef als nieuwe woonplaatsen voor zich en hun nakomelingen kregen toegewezen. Dit moet zich omstreeks het jaar 1033 hebben afgespeeld. Er bleef bij de uittocht van Gerard en Rutger een verwant achter, tot

wiens nakomelingen een zekere Ailbertus behoorde, zoon van Amorricus, die in 1104 de grondlegger werd van de abdij Rolduc. Volgens de *Annales Rodenses* was hij verwant met vier achterkleinzoons van de uitgeweken Gerard en Rutger: graaf Gerard van Gelre, Gozewijn van Heinsberg, graaf Hendrik van Kriekenbeek, en graaf Dirk van Kleef. Zij allen waren in 1104 in de bloei van hun leven.

De vier genoemde achterkleinzoons zijn wel bekend, zij het in het geval van Hendrik van Kriekenbeek niet met de graafentitel: graaf Gerard van Gelre moet Gerard de Lange zijn, de vierde *Flamens* of *Flaminius* van die naam, Hendrik van Kriekenbeek zijn broer, Gozewijn van Heinsberg een zoon van graaf Dirk 'van de Veluwe' uit 1076, gestorven in 1082 in gevangenschap van Godfried van Bouillon, en Dirk van Kleef een opvolger van Rutger van Kleef als graaf van dat gebied. De tussenliggende generaties van Kleef zijn nog niet bevredigend ingevuld, maar van de anderen is dat naar mijn mening wel het geval. Zo waren Gerard de Lange, graaf van Wassenberg en Gelre, en diens broer Hendrik van Kriekenbeek, zoons

Blik op de Rijnvlakte en de Elterberg. Op de heuvel rechts zijn het hoogadellijk damesstift Hoog-Elten en de St.-Vituskerk te zien, links op de voorgrond de boerderij Voorthuysen. Het stift werd rond 968 gesticht door graaf Wichman uit het Hamalandse huis ter plekke van zijn burcht op de Elterberg. Zijn dochter Lutgard was de eerste abdis. Ten zuiden van de kerk lag de familiebegraafplaats. In 1811 werd het klooster opgeheven, de kloostergebouwen werden in 1843 afgebroken, de kerk dient sinds 1815 als parochiekerk. Pentekening en aquarel door Jan de Beijer, 1737.

De eerste heren van Wassenberg, de voorgangers van de graven van Gelre, vestigden zich rond 1033 in Wassenberg. Hier bouwden zij een burcht en een stift met kerk. Van de oude burcht, die in de loop der eeuwen grondig werd verbouwd en uitgebreid zijn nog slechts enkele restanten bewaard gebleven, deels opgenomen in de stadsmuur. De romaanse kerk werd in 1944 volledig verwoest – op een zuilfragment en een dekplaat van een altaar na – en door nieuwbouw vervangen.

van Gerard III *Flamens*, welke laatste als kind reeds met zijn grootvader Gerard I *Flamens* omstreeks 1033 naar Wassenberg moet zijn uitgeweken. Zijn ouders waren volgens mij Gerard II *Flamens* en een dochter van Dirk van Hamaland, zelf een zoon van Adela van Hamaland, dochter van Wichman. Welke voornaam zij droeg, weet ik niet; in elk geval niet Bava.⁵ Een andere zoon van dit echtpaar was Dirk 'van de Veluwe', die dus vernoemd was naar zijn grootvader van moederszijde. Naar mijn mening was ook bisschop Willem van Utrecht (1054-1076) hun zoon, die een duidelijk anti-Hollandse en pro-Gelderse politiek voerde en van wie kroniekschrijvers melden dat hij een broer was van de graaf van Gelre en van Vlaamse afkomst.⁶ Misschien had dit echtpaar ook een dochter, die de brug kan vormen naar de latere bannerheren van Rheden/van Baer.

De nummering van de *Flamenses* zou als volgt kunnen zijn. Zo was Gerard I (de broer van Rutger van Kleef) de man die niet alleen in 1033 maar ook in 1042 als getuige optrad en toen dus nog niet was overleden.⁷ Maar dit was niet dezelfde man die in 1052 als graaf in Renkum en Teisterbant voorkwam⁸ en in 1067 als graaf in de Hettergouw.⁹ De eerste van deze vermeldingen slaat volgens mij op Gerard II *Flamens*, die was getrouwd met een kleindochter van Adela van Hamaland. Aan dat echtpaar ken ik zoals gezegd drie zoons toe: Gerard III *Flamens*, graaf in de Hettergouw in 1067 en gestorven kort voor 1076, Dirk 'van de Veluwe' en bisschop Willem van Utrecht; en wellicht een dochter. Gerard de Lange en Hendrik van Kriekenbeek waren zoons van Gerard III *Flamens*,¹⁰ die na de dood van hun vader als minderjarigen door hun oom Dirk 'van de Veluwe' werden opgevoed totdat de oudste van hen, Gerard de Lange, zelf zijn vader kon opvolgen als graaf.

Maar in welk graafschap of graafschappen? Hij werd beurtelings graaf van Wassenberg¹¹ en van Gelre¹² genoemd, hoewel die gebieden voorheen geen graafschappen waren. Wassenberg was een heerlijkheid geweest en Geldern een aartsbisschoppelijk Keuls bezit onder een voogd. Nu was de laatste voogd Wichard in 1048 gestorven zonder aanwijsbare opvolger.¹³ De voogdij was dus vacant en het is denkbaar dat Gerard III daarin is getreden via een huwelijk met de mogelijke erfdochter van Wichard. Maar Gerard III was waarschijnlijk op latere leeftijd opnieuw getrouwd, gezien de minderjarigheid van zijn zoons Gerard de Lange en Hendrik van Kriekenbeek bij de dood van hun vader, kort voor of in 1076. Dirk 'van

de Veluwe' nam de grafelijkheid zolang waar voor Gerard de Lange, wiens eigen eerste optreden pas in 1083 viel waar te nemen, toen Elten werd vermeld als gelegen in het graafschap van Gerard.¹⁴ Hij zal dus omstreeks 1068 zijn geboren.¹⁵

Mijn vermoeden is dat het huwelijk van Gerard III met een erfdochter van de voogd van Geldern kinderloos is gebleven, of althans geen overlevende kinderen heeft gehad.¹⁶ De zoons Gerard de Lange en Hendrik van Kriekenbeek zijn volgens mij niet daaruit geboren, gezien de naam Hendrik van de tweede zoon, die verwijst naar diens grootvader van moederszijde. Als zodanig komt Hendrik I van Leuven in aanmerking,¹⁷ die al in 1038 was gestorven maar wel een dochter kan hebben gehad die veel jonger was dan Gerard III zelf. Diens geboortjaar schat ik op omstreeks 1022, aangezien zijn door mij veronderstelde jongere broer Willem bij zijn aantreden als bisschop van Utrecht in 1054 de canonieke leeftijd van 30 jaar moet hebben bereikt en dus in of voor 1024 moet zijn geboren.

Door zijn veronderstelde eerste huwelijk kan Gerard III de heerschappij over Geldern hebben verworven en aan zijn oudste zoon uit zijn tweede huwelijk hebben doorgegeven. Op die manier kon Gerard de Lange later beurtelings graaf van Wassenberg en van Gelre heten. Het zwaartepunt van zijn heerschappij lag vermoedelijk in dat gebied, waar hij in 1118 op zijn allodium te Wassenberg een kerk stichtte.¹⁸ Toch liet hij Wassenberg niet na aan zijn zoon Gerard maar aan zijn dochter Judith, die omstreeks 1108 huwde met Walram van Limburg.¹⁹ Zijn oudste dochter Jolanda kreeg bij haar huwelijk met Boudewijn van Henegouwen in 1106 of 1107 allodia bij Dodewaard en Dalen mee.²⁰ Zo bleven voor Gerard jr. en diens erfgenamen alleen Geldern, een deel van Teisterbant en de Veluwe over. Maar kijken we naar Velp en Oosterbeek aan de Veluwezoom, waar destijds Adela van Hamaland moet hebben gewoond, dan blijkt hier ook al veel te zijn weggegeven.

De Utrechtse Sint Paulusabdij op de Hohorst bij Amersfoort werd immers in 1028 en opnieuw in 1050 door bisschop Bernold van Utrecht bevestigd in haar goederenbezit, waaronder de tienden van Oosterbeek, Velp en Elst, die zijn voorganger bisschop Adelbold destijds van gravin Adela had gekregen.²¹ In deze gravin mogen we wel Adela van Hamaland herkennen, die behalve over deze tienden waarschijnlijk ook heeft beschikt over hoog en laag gerecht van Velp en half Oosterbeek,

Onderrand van de kaart van Thomas Witteroos, 'Tien percelen in het Koenenbosch tussen Oosterbeek en Wolfheze', met links de kerk van Oosterbeek, 1570. Gravin Adela die in Velp en Oosterbeek gewoond moet hebben, beschikte over de tienden van Oosterbeek,

Velp en Elst die zij schonk aan bisschop Adelbold van Utrecht. Waarschijnlijk beschikte zij ook over het hoog en laag gerecht van Velp en Oosterbeek, inclusief het patronaatsrecht van de kerk aldaar.

inclusief het patronaatsrecht over de kerk aldaar. Zij moet deze eveneens aan een bisschop van Utrecht hebben geschonken. De andere helft van Oosterbeek zonder kerk was al in 834 door nabestaanden van Wihbrecht en zijn zoon Waldbrecht aan de kerk van Sint Maarten in Utrecht geschonken.²² In elk geval blijken hoog en laag gerecht van Velp en half Oosterbeek met het patronaatsrecht in 1342 Stichtse lenen te zijn, die dan door Frederik heer van Baer aan de hertog van Gelre worden verkocht. Frederik behoudt zich het patronaatsrecht over de kerk voor, hetgeen door de hertog wordt aanvaard.²³

Een belangrijke bron van inkomsten uit de Hamalandse erfenis kwam dus al niet meer in bezit van Adela's kleindochter en haar man Gerard II *Flamens*, toen zij zich in Renkum en Teisterbant vestigden, waar Gerard immers in 1052 als graaf werd vermeld; maar dit bezit is misschien toen wel als Stichts leen door een bisschop van Utrecht aan een van hun kinderen verleend. Daarbij denk ik aan bisschop Willem van Utrecht, die ik als zoon van dit echtpaar beschouw, die dan aan zijn ongenoemde zusje en haar man dit leen kan hebben toegepeeld. We weten niet van wie Frederik van Rheden afstamde, toen hij opeens in 1212 als getuige voor Otto graaf van Gelre verscheen.²⁴ Vanaf dat moment zijn de heren van Rheden/van Baer goed te volgen, maar hun herkomst is onduidelijk. Langs deze weg kan een verklaring worden gegeven voor hun hoge positie onder de Gelderse adel.

De Veluwe zelf, dus niet de Veluwezoom, was sinds onheuglijke tijden in Gelderse handen als leen van Brabant en achterleen van het Sticht Utrecht. In 1196 dreigde de Veluwe voor Gelre verloren te gaan, doordat de hertog van Brabant pretendeerde dat hij het als rijksleen bezat en dus had verzuimd, er op tijd leenhulde bij de bisschop voor te doen. Dit werd door de keizer weersproken en Brabant legde zich daarbij neer: het was een Stichts leen.²⁵ Korte tijd later sloten Brabant en Gelre een overeenkomst waarbij graaf Otto I van Gelre en Zutphen zijn allodia in Oosterbeek aan de hertog in leen opdroeg.²⁶ De Veluwe bleef achterleen tot in 1311, toen het rechtstreeks Stichts leen werd.²⁷ Ik ben geneigd, deze Brabantse invloed te herleiden tot de minderjarigheid van Gerard de Lange en Hendrik van Kriekenbeek als kleinzoons van Hendrik I van Leuven.

Zo was de Hamalandse erfenis dus al behoorlijk uitgedund toen Gerard jr., de enige zoon van Gerard de Lange, huwde met Ermengard, erfdochter van Otto de Rijke van Zutphen. Gerard jr. stierf tussen 1131 en 1134,²⁸ waarbij het niet helemaal duidelijk is of zijn vader toen nog leefde. Was Gerard de Lange in 1129 gestorven, volgens de laatste inzichten van Henk Verdonk,²⁹ of was het pas in 1137, zoals hij voorheen betoogde?³⁰ In elk geval trad Hendrik, de zoon van Gerard jr. en Ermengard, sinds 1138 op als graaf van Gelre en Zutphen.³¹ We zullen nu dan zijn Zutphense voorgangers onder de loep nemen.³²

Vanden oorspronck der Graven van Teisterbandt

Vaer die deursichtige Prince van Aquitanien
Walgerus aen gelyket was, ende voorts waer van
die Princen van Aquitanien syn gecomen, ende hoe
sy haer wapenen voerden, ende Coningen van
Francryck synde, haer wapenen voerden.

De Hertogen van Sicambrien ende daer nae
Princen van Aquitanien, waer van dat Priamus de soen van Franchion
die eerste Hertoch was, ende voerde in syn wapen een guldens schilt met
een leeuwe van heet dat is root. Ende als zy die lande in Gallien
bevrachten, ende besaten die Stadt Lutetia, diemits nu Parys noemt so nam
Hertoch Priamus hen de wapen die Stadt ende Lande, ende die wapen vande
lande ende vant Coninckryck dat nu Francryck hiet, ende was een
guldens schilt met drie padden van Sakee, ende dese wapen voerde sy voort
tot dat Coninck Clodoveus kerste was, so was in Francryck
een Hertenijt van heyliges loes, ende die Engel Sedts openbaerde
hem ende gaf hem een croon van laurier met guldene leeuwen gesaet
dat hy dat den Coninck Clodoveus gevee sonde tot syn wapen, ende van
dier tyt af voerde die Coning van Francryck des blaues schilt
met gulde leeuwen. Ende Clodoveus stierf int jaer ons Heeren
515, ende liet begraven te Parys tot S. Genesven.

'Vanden oorspronck der Graven van Teister-
bandt'. Eerste pagina van de genealogie van
de graven van Teisterbant, beginnend met
Walgerus, prins van Aquitanië. Handschrift,
zeventiende eeuw.

Bannerheer

COEN O.A. SCHIMMELPENNINCK VAN DER OIJE

Tot de oude geslachten in Gelre – de bannerheren – behoort het geslacht Van Rheden, sinds 1272 ook Van Baer. Bezittingen van hen lagen aan beide zijden van de IJssel en aan weerskanten van Arnhem. Door schenkingen in 1218 en 1219 gedurende de vijfde kruistocht, verkreeg de Duitse Orde de Hof te Dieren met verder onroerend goed. Frederik van Rheden, die wij in oorkonden van 1212 tot 1232 als ridder in de directe omgeving van de Gelderse graaf tegenkomen, staat bij de getuigen meestal dicht bij Hendrik van den Bergh. Aan het einde van zijn leven is hij ridderbroeder van het Duitse Huis in Dieren. De gemeentewapens van Rheden, Renkum en Angerlo (opgeheven in 2005) herinneren aan het eenvoudige zegel van dit geslacht: een schuinbalk.

Bronnen:

Ph.J.C.G. van Hinsbergen, *Inventaris van het archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht 1200-1811* (Utrecht, 1955/1982) inv.nrs. 1718 (schenking 1219) en 1746 (schenking Frederik van Rheden 1312).

J.H. de Vey Mestdagh, *De Utrechtse Balije der Duitse Orde: ruim 750 jaar geschiedenis van de Orde in de Nederlanden* (tentoonstelling Aldenbiesen 1988-89) (Utrecht, 1988) 3.

J.H. de Vey Mestdagh m.m.v. J.A. de Boo, *Liber sigillorum. De zegels in het archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, 1200-1811*.

Deel 1 Beschrijvingen, deel 2 Afbeeldingen (Utrecht, 1995): Frederik van Rheden I, 125 en afbeelding II, 56 onder nr. 1746.

Gemeentewapens in Nederland naar het officiële register van de Hoge Raad van Adel met een inleiding door J.H. Keuzenkamp (Den Haag, 1989) 76-79.

De afkomst van de graven van Zutphen

Otto de Rijke van Zutphen († 1113) was de zoon van Adelheid, erfdochter van Zutphen, en Godschalk uit een Westfaals geslacht met *Leitnamen* Herman en Godfried. Zijn vader heette Herman en stamde vermoedelijk af van een vrouwelijke nazaat van hertog Widukind, de grote tegenstander van Karel de Grote in Saksen, Aldburgis geheten, die gehuwd was met een man van de andere partij, Liudolf. Dergelijke huwelijken tussen nazaten van voor- en tegenstanders van Karel de Grote werden in de tiende eeuw geregeld gesloten, naar voorbeeld van koningin Mathilde, erfdochter van de oudste tak van de Immedingen, de nazaten van Widukind, en Hendrik I (de Vogelaar) van de Liudolfingen, kort na 900. Het huwelijk van Adela van Hamaland met Immed was er ook een voorbeeld van.

Otto de Rijke had een oudere broer Gebhard, die echter jong stief, al voor zijn vader Godschalk († 1063). Van nazaten van deze broer Gebhard is niets met zekerheid bekend, maar ik heb elders uiteengezet dat hij volgens mijn hypothese minstens twee kinderen moet hebben gehad: de priester Godschalk, die een aanvoerder werd van een voorkruistocht in 1095 en wellicht terugkwam uit Armenië met een strijdmakker Constantijn, en een dochter met onbekende voornaam die vervolgens met deze Constantijn trouwde. Constantijn werd ondervoogd van Zutphen voor Otto de Rijke en kreeg als erfdeel van zijn vrouw een landstrook aan de voet van de berg Uplade toegewezen, waar hij het kasteel Huis Bergh bouwde. De berg Uplade was omstreeks het jaar 1000 als een geweldige kunstmatige motte opgeworpen door Balderic, de tweede echtgenoot van Adela van Hamaland. Die berg, waar Constantijn dus niet over beschikte, ging later de Monte Monferant of Montferlandse Berg heten. Door het huwelijk van heer Willem van den Bergh, ridder, met Sofia van Bylandt in of vóór 1348 kwam die berg zelf ook in handen van de heren van den Bergh.³³ Dit geslacht stamde volgens mij dus af van Godschalk en Adelheid van Zutphen en wel van de oudste tak daarvan. Zij voerden als wapen een goud gekroonde klimmende leeuw in keel (rood) gewend naar heraldisch rechts op een zilveren veld met een schildzoom van sabel (zwart) beladen met elf gouden bezanten (Byzantijnse munten), een wapen dat in 1240 ook werd gevoerd door de Engelse prins Richard van Cornwall, die net als zij relaties had met de koningen van Cyprus.

Aangezien een wapen met diezelfde gekroonde leeuw ook werd gevoerd door de bannerheren van Bronkhorst, vermoed ik dat ook zij afstamden van deze Constantijn en een dochter van Gebhard van Zutphen. Mogelijk moet ook de afkomst van de bannerheren van Borculo in die richting worden gezocht, bijvoorbeeld via een dochter uit een volgende generatie.

Hoe Zutphen tot het erfdeel van Adelheid ging behoren, de vrouw van Godschalk, is een verhaal apart. Zij was een dochter van Liudolf, zoon van paltsgraaf Ezzo, en Mathilde, dochter van graaf Otto. Wie was deze graaf Otto, en hoe kwam hij aan Zutphen? Hier is een oplossing aan de hand gedaan waarin ik wel kan meegaan, al blijft het hypothetisch.³⁴ Wichman van Hamaland, de vader van Adela, had een oudere halfbroer Everhard, die vermoedelijk Zutphen erfde. Hij had geen zoons maar misschien wel een dochter, die trouwde met Godfried van Verdun, markgraaf van Eename (de Gevangene van de Westfrankische koning Lotharius III in 983), maar jong stierf met achterlating van een dochter Ermentrud, die later met Arnulf I van Florennes trouwde. Zutphen, vermoedelijk de bruidschat van Everhards dochter, ging echter niet naar deze Ermentrud. Haar vader Godfried trouwde in tweede huwelijk met Mathilde Billung, weduwe van Boudewijn III van Vlaanderen, en had bij haar behalve een aantal zoons ook een dochter Irmengard, aan wie hij Zutphen toespeelde. Deze Irmengard trouwde met Otto van Hammerstein en vormde met hem het beroemde paar dat door keizer Hendrik II (1002-1024) eindeloos werd vervolgd wegens 'incest' ofwel een te nauwe verwantschap, maar zich niet liet scheiden ondanks de belegering en verwoesting van hun burcht. Die verwantschap was volgens onze begrippen tamelijk vergezocht en helemaal niet te nauw, maar speelde in de politiek van keizer Hendrik II een cruciale rol: als een politieke tegenstander of mededinger hem niet beviel, kon hij diens carrière breken met een beroep op de kerkelijke huwelijkswetgeving betreffende de verboden graden van bloedverwantschap. In het geval van Otto en Irmengard van Hammerstein stak er echter nog iets anders achter. Hendrik II wilde niet dat hij na zijn eigen kinderloos overlijden zou worden opgevolgd door de paltsgravenzoon Liudolf, echtgenoot van Mathilde van Zutphen. Zij was volgens deze hypothese een dochter van Otto en Irmengard, en als het huwelijk van haar ouders ongeldig zou worden verklaard, zou zij zelf een bastaard zijn en haar man Liudolf daardoor tevens ongeschikt voor de koningstroon. Uiteindelijk werd

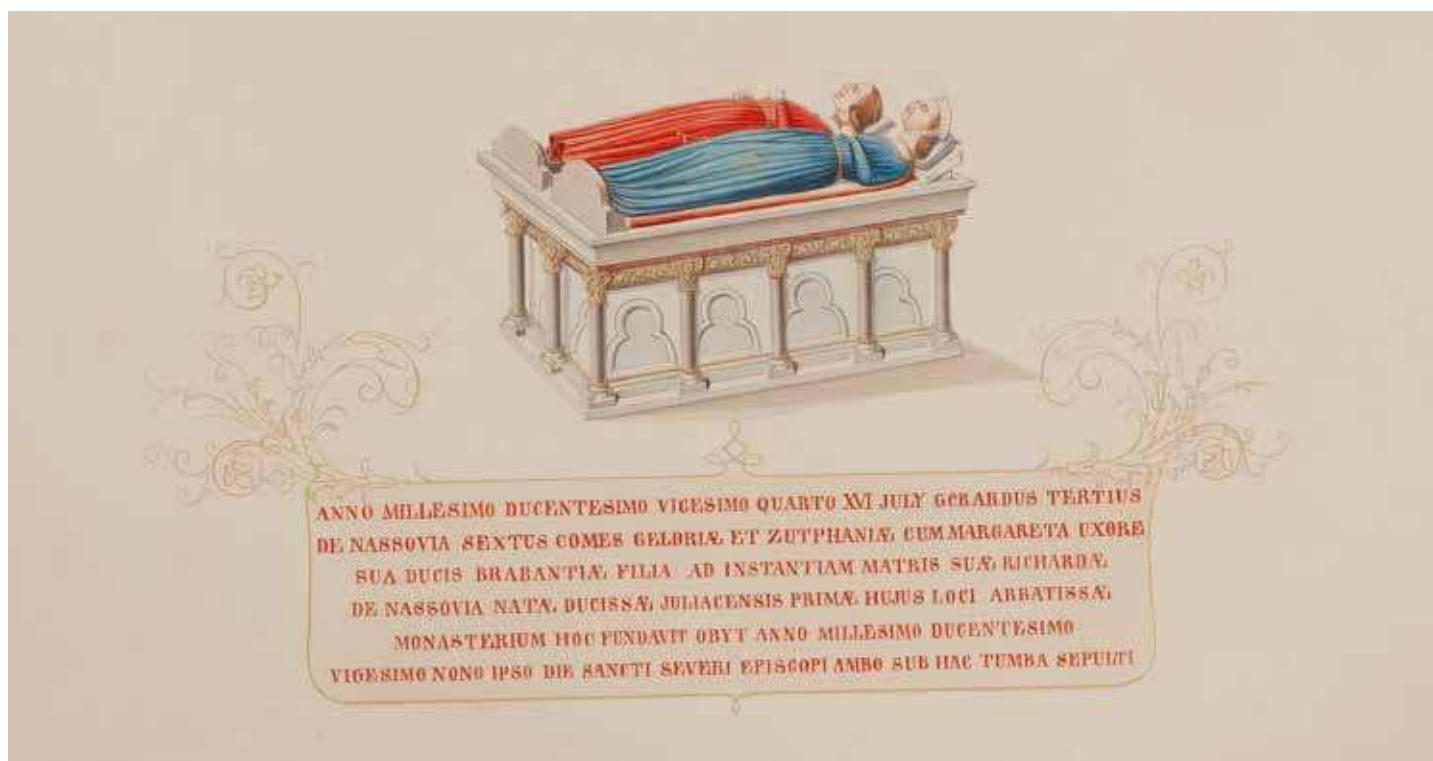
Liudolf niet de opvolger van Hendrik II, maar na diens dood werden Otto en Irmengard van Hammerstein ook niet verder lastig gevallen en werd hun huwelijk niet ontbonden. Zo was het verzet van Otto en Irmengard tegen hun scheiding niet zozeer een uitdrukking van hun wederzijdse liefde maar een gevecht om de wettige geboorte en de eer van hun kinderen.

Zo ging Zutphen van hand tot hand in de vrouwelijke lijn: van Everhard van Hamalands dochter naar haar posthume stiefdochter Irmengard uit het tweede huwelijk van haar man, en vervolgens naar Mathilde, de dochter van Irmengard en graaf Otto. Daarop vererfde het op Adelheid, de dochter van Mathilde en Liudolf, om vervolgens via het huwelijk van Adelheid met Godschalk terecht te komen in handen van Otto de Rijke. Na hem kwam het opnieuw in vrouwelijke handen, want de langst levende van Otto's kinderen uit zijn tweede huwelijk was zijn dochter Ermengard, die zelf op haar beurt bij haar huwelijk met Gerard jr. van Gelre als bruidschat Zutphen meebracht. Otto was eerder gehuwd geweest met een onbekende vrouw, bij wie hij een dochter Adelheid had. Zij kreeg kennelijk een ander erfdeel van zijn rijkdom en werd de stammoeder van de graven van Tecklenburg. Otto's tweede huwelijk, met Jutta van Arnstein, bracht hem vier kinderen: Hendrik graaf van Zutphen, die omstreeks 1120 stierf, Dirk bisschop van Munster (1118-1127), een verder onbekende Gerard, en Ermengard die met Gerard jr. van Gelre trouwde.

Hun zoon Hendrik werd aldus graaf van Gelre en Zutphen, maar moest zich verweren tegen de aanspraken van de koninklijke kanselarij, die al ten tijde van Adelheid en Godschalk de rechtmatigheid van de vrouwelijke opvolging in Zutphen had bestreden. Zo werd in 1046 tijdens bisschop Bernold een graafschap in Hamaland met nauwkeurig omschreven grenzen rondom Zutphen geschonken aan de kerk van Utrecht, omdat het bij gebrek aan wettige opvolger aan het Rijk was vervallen.³⁵ In dat licht moeten de interpolaties in diverse oorkonden worden gezien die bekend staan als de Zutphense *falsa*.³⁶ De graven van Gelre en Zutphen wilden daarmee duidelijk maken dat hun voorgangers en zichzelf de wettige erfgenamen waren van het *oppidum Sutphaniense*, de ringwalburcht van Zutphen met omliggend gebied. Het paleisachtige gebouw en de kerk die bisschop Bernold van Utrecht na de schenking van 1046 daar had gebouwd, werden grondig afgebroken en vervangen door constructies uit hun eigen tijd.³⁷

.....
Gezicht op Huis Bergh en omgeving.

Tekening uit 1869 door een anonieme tekenaar van het praalgraf van Gerard IV van Gelre en Zutphen (circa 1185-1229) en zijn vrouw Margaretha van Brabant († 1231) in de Munsterkerk te Roermond. Dit grafmonument met de stichters van de Munsterabdij en de kerk (kort voor 1220) staat als een

van de weinige in West-Europa nog op de oorspronkelijke plek, bovenop de graven. De eerste abdis van deze cisterziënzerinnen-abdij was Gerards moeder Richardis. Van de abdijgebouwen bleef alleen de kerk met delen van de oude inrichting bewaard, onder andere de grafmonumenten. De tekening, een

los blad, maakt met andere bescheiden deel uit van een portefeuille die was bestemd voor prins Frederik, de broer van koning Willem III, die in 1869 werd benoemd tot erelid van de Maria Munster Vereniging te Roermond. Aanleiding was de vermeende verwantschap tussen de graven van Gelre en de Nassau's.

Het ontstaan van de Gelderse ridderschap

Nu we een overzicht hebben gekregen van de tiende- tot twaalfde-eeuwse adel in Gelre en Zutphen, vooral bestaande uit de graven zelf en de bannerheren, moeten we eens kijken waar we de ridderschap kunnen vinden. Want zoals reeds opgemerkt, noemden deze edelen zichzelf geen ridders en vormden zij zelf ook niet de kern van de ridderschap. Zij voerden zo nodig soldaten van allerlei rang en stand aan, die werden aangeduid met het klassiek-Latijnse woord *miles*, meervoud *milites*, maar dat waren mensen met een ondergeschikte positie en zelfs voor een deel onvrij van stand. Er was een hele ontwikkeling voor nodig voordat dit dienstwoord de gevoelswaarde zou krijgen van een laatmiddeleeuwse ridder, die weliswaar allerlei nobele doelen diende maar zich toch eerder als een heerser gedroeg.

De kern van de Gelderse ridderschap werd sinds de twaalfde eeuw gevormd door de ministerialen of onvrije dienstlieden van de graaf, later hertog van Gelre. In mijn proefschrift uit 1962, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, schetste ik de ontwikkeling van de ministerialiteit vanaf de tijd van Karel de Grote tot de late middeleeuwen door middel van vier begrippen: beroepsstand, geboortestand, beroepsklasse en geboorteklasse.³⁸ Daarbij moeten we bedenken dat de mensen in de middeleeuwen en daarna tot de tijd van Napoleon, niet gelijk waren voor de wet maar waren verdeeld in geboortestanden. Men werd als edele, vrije of onvrije geboren en bleef dat gewoonlijk zijn hele leven. Dit bracht bepaalde rechten voor de wet mee, of impliceerde juist het ontbreken daarvan. Die standen waren erfelijk en wel in principe via de moeder, want volgens het Romeinsrechtelijke principe *partus sequitur ventrem* (de vrucht volgt de baarmoeder) was over de vader niets met zekerheid te zeggen. Binnen die geboortestanden ontstonden echter wel sociale verschillen, want een onvrije kon zich door eigen bekwaamheid een zeker aanzien verwerven in de ogen van zijn heer en daardoor sociaal stijgen. Aan de andere kant kon een onbekwame edelman zijn sociale aanzien te grabbel gooien en daardoor in sociaal opzicht dalen op de maatschappelijke ladder. Er waren dus binnen de standen grote klasseverschillen mogelijk, die gewoonlijk via de vader vererfd. Een stand is in deze beschouwing een juridisch gegeven, een klasse daarentegen een sociale categorie.

De Karolingische ministerialiteit was een *beroepsklasse*, waartoe alle functionarissen van het Karolingische Rijk behoorden, van welke stand dan ook. Op grond van hun ambtenarenstatus genoten zij een driemaal zo hoog weergeld in geval van ondergane schade als andere mensen van hun eigen geboortestand. De Karolingische geboortestanden waren in het algemeen die der edelen, vrijen, liten (minder-vrijen) en onvrijen, met in het Middennederlandse rivierengebied de variant van de *homines franci* als aanzienlijkste stand, naast vrijen, liten en onvrijen. Daarom zijn deze *homines franci* wel als edelen beschouwd, hetgeen ik herhaaldelijk met klem heb bestreden: zij dankten een extra hoog weergeld aan koninklijk ingrijpen, hetgeen voor een echte edelman niet nodig zou zijn geweest.³⁹ Het waren naar mijn mening weerbare boeren die door het Frankische rijksgezag waren neergezet in het grensgebied met de heidense Friezen, om het land zowel te bewerken als militair te beschermen. Binnen het Frankische Rijk golden zij als vrije mensen, maar daarbuiten was hun vrijheid bedreigd. Zolang deze koningsvrijen onder de regels van het Frankische landrecht vielen en niet binnen de voegdij van een kerkelijke immuniteit raakten, konden zij zich in ons rivierengebied goed handhaven en versmolten na drie of meer generaties vermoedelijk met de inheemse bevolking. Hier gingen ze als (heren)boeren functioneren, die bovendien in geval van een aanval, militaire dienst moesten doen onder aanvoering van een prefect. Balderic, de tweede echtgenoot van Adela van Hamaland en de bouwer van de burchtheuvel Uplade, was de laatste als zodanig bekende prefect in het Gelderse rivierengebied.

Na de Karolingische tijd (negende eeuw) horen we pas weer in de elfde eeuw van ministerialen. Zij vormen dan een *beroepsstand* van de aanzienlijksten der onvrijen, die door verantwoordelijke functies in dienst van hun heer in juridisch opzicht zijn uitgestegen boven de rest van de onvrije domeinbevolking. De beroepen die zij uitoefenen, zijn gedeeltelijk militair van aard, als garnizoen op de burchten van hun heer, en gedeeltelijk civiel op zijn domeinen en aan zijn hof. Vooral de hofdienst brengt groot aanzien mee en biedt de beste kansen op sociaal prestige. Zo is de *dapifer* of spijzendrager, de man die voor de voedselvoorziening zorgt, de voorloper van de drost als hoge juridische functionaris. Vergeet ook de paardenknecht niet, de *marescalcus*, die zich ontwikkelt tot de aanvoerder van de ruitery; en de *camerarius* of kamerdienaar,

die de sleutels van de schatkist bewaart en zich tot minister van financiën kan ontwikkelen.

Al deze functionarissen, militair en civiel, deden hun dienst in principe in ruil voor alleen hun levensonderhoud, zonder verdere beloning, maar begonnen in de loop van de elfde en twaalfde eeuw ook leengoederen van hun heer te ontvangen. Ze waren daarin bijna de gelijken van de vrije vazallen in de zich ontwikkelende feodale samenleving. Tegelijk won de gedachte veld dat zij een eervol beroep uitoefenden en vooral geen werk beneden hun stand hoefden te verrichten. Het rituele element van de hofdienst trad naar voren en bracht op den duur zelfs een verloochening van hun dienstbaarheid mee. Hofambten werden ereambten. De ministerialiteit ontwikkelde zich in de twaalfde en dertiende eeuw tot een *geboortestand*, waartoe men op grond van geboorte behoorde, ook als men geen concrete dienst vervulde.

Nu vond er binnen elke geboortestand stijging en daling op de maatschappelijke ladder plaats, en daaraan ontkwam ook de ministerialiteit niet. Sommige families wisten een hoog sociaal niveau op te bouwen en vast te houden, terwijl anderen afzakten tot gewone boeren. Met de toenemende dienstverloochening zou dit vermoedelijk het einde van deze stand als maatschappelijk belangrijke factor hebben betekend, als er niet een nieuw element bij was gekomen, namelijk de ridderschap. Deze kan men karakteriseren als een *geboorteklasse*, waartoe mensen van verschillende juridische standen gingen behoren, die de daarbij behorende levenswijze bovendien van vader op zoon doorgaven: de ministerialen als eersten, na enige aarzeling gevolgd door de edelen, en ten slotte door de niet-edele vrijen. In de late middeleeuwen, toen in het hertogdom Gelre deze drie standen in de ridderschap waren vertegenwoordigd, functioneerde de ridderschap niet in de eerste plaats als een beroepsleger op het slagveld maar juist in de civiele dienst van het hertogelijk bestuursapparaat. Ridders en knapen uit alle drie standen vervulden bestuursfuncties zoals die van rechters en rentmeesters. Als het moest, konden ze ook vechten, en daartoe behoorden ze te beschikken over een paard en een pantser en niet met eigen handen hun land te bewerken – alles tekenen van een ridderlijke levenswijze. Ze hadden in hun jeugd een zekere militaire training genoten in de rol van schildknaap, maar velen van hen betraden nauwelijks het slagveld en bleven levenslang ‘knapen’. De bestuurs-

dienst was veelal een interessanter bezigheid, ook al bracht roem op het slagveld, gepaard aan de riddertitel, een groot prestige met zich mee.

Van dat laatmiddeleeuwse ambtenarenapparaat kan men opnieuw zeggen dat het een *beroepsklasse* was, zoals de Karolingische ministerialiteit, want door de uitoefening van dergelijke functies groeide een sociale verbondenheid die sterker was dan de juridische ongelijkheid. Toch versmolten de drie standen niet tot één adel, in de literatuur vaak de lage adel genoemd – althans in Gelre nog niet in de loop van de middeleeuwen. Het juridische standsverschil bleef wel degelijk bestaan, zodat schildboortige ministerialen, die dus tot de ridderschap behoorden, zich nog in de zestiende eeuw voor de rechtbank op hun dienstrecht konden beroepen.

De ministerialen waren dus de eersten die in Gelre de ridderschap vormden, waarbij zich pas een halve eeuw later na aarzeling de edelen aansloten. Dat hing samen met het dienstkarakter van het woord *miles*, dat eigenlijk gewoon soldaat betekende, dus iemand met een dienstplicht. Edelen waren hun leiders en stonden dus ver boven hen. Pas tengevolge van kerkelijke propaganda, onder andere voor de kruistochtgedachte en de geestelijke ridderorden, won deze ondergeschikte positie aan prestige en wel zozeer, dat al tijdens de eerste Kruistocht (1096-1099) alle deelnemers *milites* werden genoemd, zelfs de Franse koning. Frankrijk liep in dat opzicht voor op zijn buurlanden, want met een geografische verschuiving naar het noorden, via de graafschappen Vlaanderen en Holland, en vervolgens naar het oosten, gingen pas in de twaalfde en dertiende eeuw ook edelen zich met deze titel tooien.⁴⁰ In Gelre gebeurde dat omstreeks 1225, voor het eerst in de getuigenlijsten bij de verkoop van Salland door de graaf van Gelre en Zutphen aan de bisschop van Utrecht in 1226.⁴¹ De edele ridders waren daarbij van Gelderse kant heer Hendrik van den Bergh en heer Frederik van Rheden. Van Utrechtse kant waren er geen edelen bij, alleen ministerialen-ridders zoals Gijsbrecht van Amstel. De ridderlijke ministerialen, van Gelderse kant in dat geval Gerard van Rossem, werden toen nog geen heren genoemd. In de loop van die eeuw veranderde dat en werden alle ridders als heren aangeduid, waarbij echter wel de edele heren voorop stonden en de ministerialen daarna kwamen. Ondanks sterke sociale toenadering in de ridderschap bleven de standsverschillen gehandhaafd.

.....

Otto I (ca. 1150-1207) draagt het graafschap Zutphen, gepersonifieerd door een vrouw met lauwerkrans, mercuriusstaf en een oorkonde met de wapens van Gelre en Zutphen, over aan zijn zoon Gerard. Schoorsteenstuk uit 1662 door Palamedes Palamedesz II (1633-1705), afkomstig uit het vertrek in het stadhuis van Nijmegen waar het Kwartier van Zutphen vergaderde.

Behalve edelen en ministerialen leefden er in Gelre en Zutphen ook aanzienlijke mensen die niet tot één van deze categorieën behoorden, de niet-edele vrijen. De ridderschap stond ook voor hen open, als ze er maar een ridderlijke levenswijze op nahielden en niet met eigen hand hun land bewerkten. We komen hen vooral in het Kwartier van Nijmegen tegen, Over- en Nederbetuwe, Tieler- en Bommelerwaarden, Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen. Naar mijn mening stamden zij voor een deel af van de *homines franci* uit de Karolingertijd, die zich buiten het Sticht Utrecht als vrije boeren hadden kunnen handhaven en op vruchtbare grond tot welvaart waren gekomen. Voor hen werd het pas interessant om relaties met de graaf, later hertog, van Gelre aan te gaan, toen deze zich bewust werd van het belang van dijkanaanleg en waterhuishouding in dat deel van zijn territoire, dus vanaf de veertiende eeuw.⁴² Zij gingen van toen af aan hun allodiale grondbezit aan hem in leen opdragen, dat wil zeggen dat zij hem de grond schonken en die als leen van hem terugkregen. Daardoor kregen zij ook het recht om hem met raad en daad bij te staan en mee te draaien in zijn ambtenarenapparaat. Ze gingen daarbij tevens tot de ridderschap behoren, meestal zonder de riddertitel maar als 'knapen', zonder dat dit aan hun status afbreuk deed. Enkele vroege voorbeelden van *militēs* uit deze categorie der niet-edele vrijen zijn Dirk van Apelteren, *miles*, die in 1250 goederen aan de abdij Marienweerd ver-

kocht,⁴³ en Rudolf van Ewijk, *miles*, met zoon Ernest, *miles*, en andere kinderen, die in 1242 de tiende te Wijchen afstonden aan de proost van Zyfflich.⁴⁴ Ook kennen we Hendrik *miles* van Herwen, die in 1247 als schout van Geldern en getuige voor de graaf optrad.⁴⁵ Hij behoorde misschien niet tot de nazaten van de *homines franci*, maar tot het stadspatriciaat; want dit was een andere bevolkingsgroep van niet-edele vrijen, die geleidelijk tot de ridderschap toetrad. Deze sporadische voorbeelden dateren van een generatie na de eerste edelen die de riddertitel gingen dragen en tonen aan dat de ridderschap zich in zijn volle breedte in Gelre en Zutphen pas heel langzaam heeft ontwikkeld.

Drie componenten kende de Gelderse ridderschap dus pas vanaf het midden van de dertiende eeuw: edelen, niet-edele vrijen en ministerialen. Tussen die componenten trad zeker een sociale toenadering op, maar ze versmolten niet in juridische zin; dat gebeurde pas in de loop van de zestiende en begin zeventiende eeuw, toen de oude adellijke geslachten vrijwel waren uitgestorven.

Noten

Voorwoord

- 1 S. van de Meerendonk, ‘Amsterdam-sche vreugdtriomfe’. Het bezoek van Amalia van Solms en haar dochters in 1659’, in *Amstelodamum, Maandblad voor de kennis van Amsterdam* 96 (2009) 99-111.
- 2 W.J. d’Ablaing van Giessenburg, *De Ridderschappen in het Koninkrijk der Nederlanden of de geschiedenis, regeling en samenstelling van den stand der edelen, van 1814 tot 1850* (Den Haag, 1875) 52-82.

Hoofdstuk 1

- 1 Van der Tuuk en Van Winter, in: *Holland*, 2007, 279-281, 295.
- 2 Verdonk, brochure 8, 6-7.
- 3 Verdonk, brochure 7. Volgens hem vond de migratie van de *Flamenses* uit de buurt van Antioing naar het noorden omstreeks 1033 plaats en omvatte drie generaties: Gerard I *Flamens* en Rutger met kinderen en kleinkinderen.
- 4 Jongbloed, ‘De *Flamenses* in de elfde eeuw’, in: *BM Gelre*, 2008, vooral 28-48. Volgens hem vond de migratie van Gerard I *Flamens* reeds vóór 1018 plaats, zonder kinderen en kleinkinderen, en was de reden voor zijn verhuizing voornamelijk gelegen in het goederenbezit van zijn echtgenote, kleindochter van Adela van Hamaland, die Jongbloed Bava noemt. Volgens Jongbloed was Bava de vrouw van die Gerard *Flamens* die hij Gerard I noemt en voor de vader houdt van de broers Gerard en Rutger uit de *Annales Rodenses* en tevens van

Dirk ‘van de Veluwe’; een Gerard die hij al voor juli 1018 laat sterven. Bava was dus ook de moeder van Dirk ‘van de Veluwe’, die in 1082 stierf, in de gevangenis van Godfried van Bouillon (Chronicon sancti Huberti Andaginen-sis, in: MGH SS VIII, 591, caput 42 (54)). Tevens stelt hij haar gelijk aan de moeder van Dirk Bavenzoon, een man die ten tijde van de slag aan de Merwede in juli 1018 tussen graaf Dirk III van Holland en hertog Godfried van Nederlotharingen leenman van het Sticht Utrecht was van een gebied ‘circa horas Reni’, aan de boorden van de Rijn. Waar dat leen precies lag, is nog geen uitgemaakte zaak, maar de rol van Dirk Bavenzoon was na die slag wel uit gespeeld: Dirk III annexeerde het gebied en zijn opvolgers werden er pas door bisschop Willem van Utrecht uit verdreven, zoals in oorkonden van 1064 wordt vermeld (OHZ, I, nrs. 85 en 86). Dirk Bavenzoon zou dus een leven in de schaduw hebben geleid van 1018 tot de vermelding van zijn graafschap op de Veluwe in 1076! (Sloet, nr. 185, MGH DH IV, nr. 284.) Juist omdat ik dit al te onwaarschijnlijk vind, houd ik de vrouw van Gerard *Flamens* niet voor Bava maar voor een nog naamloos jonger zusje van haar, eveneens een kleindochter van Adela van Hamaland. Haar echtgenoot krijgt van mij het rangnummer II: Gerard II *Flamens*.

- 5 Zie de vorige noot.
- 6 Van Winter, ‘(Palts?) graafschap Zutphen’, 72.
- 7 Jongbloed, in: *BM Gelre*, 2008, 41-44: zijn nummering van de generaties neem ik niet over, maar een andere

indeling daarvan voor een deel wel; Verdonk, brochure 7, pagina 6, laat Gerard I al voor 1042 sterven.

- 8 Sloet, nr.168, MGH DH III, nr. 284, 1052 maart 23.
- 9 MGH DH IV, nr. 200, anno 1067.
- 10 Volgens Jongbloed nog steeds Gerard II.
- 11 Voor het eerst in Sloet, nr. 193, MGH DH IV, nr. 394, anno 1087.
- 12 Voor het eerst in Cartulaire d’Afflighem, 13-14, anno 1096 - - Gerardi comitis de Gelre.
- 13 Oostebrink, in: *BM Gelre*, 2001, 37.
- 14 Sloet, nr.189, MGH DH IV, nr. 351, 1083 juni 22.
- 15 Ongeveer tien jaar later dan volgens Verdonk.
- 16 Hoewel dit huwelijk, zover we weten, kinderloos bleef, kan het de basis hebben gevormd voor de mythevorming betreffende de afstamming van de graven van Gelre uit de heren van Pont, die behandeld is door Noord zij, *Gelre*, 8o vlg., 247 vlg. Ik deel zijn vermoeden op pagina 134 echter niet, waar hij schrijft: ‘Mogelijk had Gerard Flamens dit eigengoed [Pont] destijds samen met Wassenberg van de keizer ontvangen.’ Volgens mij verkreeg pas Gerard III Flamens door zijn huwelijk rechten op Pont. Zie echter ook E.W. Oostebrink, ‘Der Drache und die Vögte von Geldern’, speciaal 216-217, die betoogt dat Sophia, de eerste vrouw van Gerard de Lange, de erfdochter was die als kleindochter van voogd Wichards neef (oomzegger) Arnold van Arnstein, de voogdij Geldern met het allodium Pont aan de graven van Geldern bracht. Ik deel deze opvatting niet wegens de te wijde generatiekloof tussen voogd Wichard en diens veronderstelde erfdochter.
- 17 Van Winter, ‘(Palts?) graafschap Zutphen’, 71-72.
- 18 Sloet, nr. 232, 1118 september 30.
- 19 Verdonk, brochure 2, pagina 3, en brochure 15, en Verdonk, in: *BM Gelre*, 2005, 61, met verwijzing naar de kroniek van Giselbert van Bergen, ed. Vanderkindere, 47.
- 20 Verdonk, brochure 2, pagina 3, en Verdonk, in: *BM Gelre*, 2005, 61, met verwijzing naar Giselbert van Bergen, ed. Vanderkindere, 47, 55.
- 21 OSU I, nr. 189, 1028 februari 3, en nr. 209, 1050 juni 26.
- 22 OSU I, nr. 62, 834 december 26.
- 23 Nijhoff, I, 384-385, 1342 maart 22; zie ook Schimmelpenninck, in: *BM Gelre*, 1970, 54, 56.
- 24 Sloet nr. 431, anno 1212; zie ook Schimmelpenninck, in: *BM Gelre*, 1970, 46.
- 25 OSU I, nr. 527, 1196 maart 6.
- 26 Sloet nr. 387, mogelijk na 1196 maart 6.
- 27 Nijhoff, I, nr.124, 1311 maart 17.
- 28 Verdonk, in: *BM Gelre*, 2005, 58, met verwijzing naar MGH DL III nr. 33, 1131 maart 29; het is evenwel betwistbaar dat graaf Gerard van Gelre als zevende graaf in een getuigenlijst met twintig graven hier per se Gerard jr. moet zijn. Mijs inziens kan ook Gerard de Lange zijn bedoeld. In 1134 blijkt de weduwe van Gerard jr. te zijn hertrouwd: Sloet, nr. 268, Harenberg, nr. 1134.02.02.
- 29 Verdonk, in: *BM Gelre*, 2005, 51-52, 57-58.
- 30 Verdonk, brochure 4, pagina 1, en brochure 8, noot 13 op pagina 21-22.
- 31 OSU I, nr. 368, MGH DK III, nr. 3, 1138 april 9 (Hendrik graaf van Zutphen); MGH DK III, nr. 7, 1138 april 3 / 11 (Hendrik graaf van Gelre).
- 32 Zie daarvoor Van Winter, in: *BM Gelre*, 2001, 2002 en 2006, met alle nodige verwijzingen.
- 33 Archief Huis Bergh, regest 105, 1348 september 24. Heer Willem was toen nog geen heer van den Bergh, maar werd dit later door opdracht van zijn broer Adam heer van den Bergh, knape: reg. 115, 1354 juni 23.
- 34 Jongbloed, ‘*Wanburtich*’, in: *Deutsches Archiv* 62 (2006), speciaal 39-45 en 53-56; en Jongbloed, in: *BM Gelre*, 2006, speciaal 81-83.
- 35 OSU I, nr. 202, MGH DH III, nr.165, 1046 augustus 23.
- 36 Harenberg, nrs. 1059.07.16, 1064.12.31, 1105.07.16, 1107.12.28, 1127.02.28, 1134.02.02.
- 37 Fermin en Groothedde, *De Zutphense*

- ringwalburg, 42-45, 60-69. Zie ook:
Michel Groothedde, *Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening*, Zutphense Archeologische Publicaties 77, Proefschrift Leiden (2013) 151, 165-170, 197-198.
- 38 Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap*, 75-79.
- 39 Zie bijvoorbeeld: Van Winter, 'Homines franci, edelen of koningsvrijen?'
- 40 Van Winter, 'Cingulum militiae'.
- 41 Sloet nrs. 487, 488, 489, 1226 januari 27 en 28.
- 42 Zie bijvoorbeeld Moorman van Kappen over de Tieler- en Bommelerwaarden.
- 43 Sloet nr. 717, 1250 maart 13.
- 44 Sloet, nr. 631, 1242 juli 20.
- 45 Sloet, nr. 672, 1247 april 14.

Hoofdstuk 2

- De moeder van Willem van Gulik was Maria van Gelre, een zus van Mechteld.
- Onder andere: J. Ficker (ed.), *Münsterischen Chroniken des Mittelalters* (Munster, 1851) 51; H. Bruch (ed.), *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant* (Den Haag, 1982) 210, 218-222; H.F. Rosenfeld (ed.), *Mittelniederländische Reimchroniken* (Helsinki, 1938) 337.
- Levold von Northof, *Die Chronik der Grafen von der Mark*, F. Zschaeck (ed.) (Berlijn, 1929) 88-89.
- Bijvoorbeeld: GA, Huis Bronkhorst, inv.nr. 26a; Nijh II, nr. 116. Daarnaast is in de bronnen echter ook sprake van onder andere de 'partij van Otto van Bylandt', de 'partij van Sweder van Voorst', de 'partij van Reinald', en de 'partij van Eduard'. Lac III, nr. 541; Nijh II, nr. 65, 116.
- GA, Huis Bronkhorst, inv.nr. 26a, 28b; GA, Huis Middachten, inv.nr. 6; Lac III, nr. 512, 520; Nijh II, nr. 59; W.A. van Spaen, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland IV*, nr. 31, 32.
- Nijh II, nr. 81, 88.
- Nijh II, nr. 89, 93; GA, Huis Bronkhorst,

- inv.nr. 29a.
- 8 GA, Heren van Borculo, inv.nr. 220.
- 9 GA, Huis Bronkhorst, inv.nr. 29b, 30c.
- 10 In de betreffende oorkonde worden Willem van Bronkhorst en zijn mannen door de hertog kwijtgescholden 'van allen broeken die sy tgehegen ons ende onser heerlicheit van desen orloge ghedaen hebben.' GA, Huis Bronkhorst, inv.nr. 30c. Om wat voor zaken het hier precies gaat, is echter niet duidelijk.
- 11 Nijh III, nr. 30, 46, 47, 59.
- 12 GA, Huis Bronkhorst, inv.nr. 29a, 29b, 30, 30e; GA, Van Spaen, tak Biljoen, inv.nr. 257; R. Schneider, *Deventer zwischen dem Stift Utrecht und dem Herzogtum Geldern vom 13. bis zum späten 14. Jahrhundert* (Munster, 1994) 99-100.
- 13 Lac III, nr. 522; Nijh II, nr. 89; J.S. van Veen, 'De Zutphense landvrede', in: *BM Gelre IV* (1901) 177-185.
- 14 GA, Huis Bronkhorst, inv.nr. 30g.
- 15 HCO, Huisarchief Almelo, inv.nr. 37 en 1636; Nijh II, nr. 89; Lac III, nr. 552.
- 16 G.J. ter Kuile, 'Drosten van Salland en IJsselmuiden', in: *Verslagen en Mededeelingen Overijssels Recht en Geschiedenis* 60 (1945) 30-53, aldaar 41; D.P.M. Graswinckel en H. Hardenberg, *Het archief van het kasteel Rechteren* (Den Haag, 1941) XIX; Mieris, *Groot Charterboek III*, 143-144; HCO, Stadsarchief Zwolle, inv.nr. 23, fol. 14v.
- 17 W. Thoma, 'Muntslag op het grondgebied van het hertogdom Gelre', in: J. Stinner en K.H. Tekath (ed.), *Gelre, Geldern, Gelderland* (Geldern, 2001) 243-260, aldaar 255; J.J. Grolle, *Muntende ministerialen in Oversticht en Holland* (Amsterdam, 2002); J.C.M. Cox, *Repertorium van de stadsrechten in Nederland* (Den Haag, 2005) 60, 68, 72, 79, 131, 135.
- 18 S. Frankewitz, 'Adel und Territorialisierung in der Grafschaft Geldern im 13. Jahrhundert', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 70 (2006) 105-133; idem, 'Burg, Haus und Schloss im Spiegel niederrheinländischer Urkunden', in: W.M.H. Hupperetz e.a. (ed.), *Middeleeuwse kastelen in Limburg* (Venlo, 1996) 77-96.

- 19 Voor deze en volgende alinea's, zie: M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Groningen, 1962).
- 20 In veel andere regio's in het Duitse Rijk en in Frankrijk vond een soortgelijk proces van versmelting tussen *nobiles* en *militēs* plaats. Voor een overzicht van de historiografie over dit thema: A. van Steensel, *Edelen in Zeeland*, 33 e.v.; A. Janse, *Ridderschap in Holland* (Hilversum, 2009, tweede druk) 25 e.v.; W. Hechberger, *Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter* (München, 2004) 99 e.v.
- 21 P.N. Doorninck, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1376-1392* (Haarlem, 1900) 312.
- 22 Nijh IV, nr. 31.
- 23 Janse, *Ridderschap*, 102-111.
- 24 H. van Nierop, *Van ridders tot regenten* (Den Haag, 1984) 59-60.
- 25 In de lijst met 171 getuigen treffen we circa negentig afzonderlijke geslachtsnamen aan.
- 26 Achter de laatste getuige staat 'et cetera'; er waren dus nog meer getuigen dan de 278 die we in de lijst tegenkomen. Verder komen we in de lijst circa 125 verschillende geslachtsnamen tegen.
- 27 Henny Denessen bereidt een proefschrift voor over de vijftiende- en zestiende-eeuwse Gelderse ridderschap.
- 28 Gerard Venner, 'De leden van de ridderschap van het Overkwartier van Gelder in de jaren 1540-1580', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 142 (2006) 61-96.
- 29 Nijh III, nr. 374; Nijh IV, nr. 158. In de lijsten van 1418 en 1436 worden circa 85, respectievelijk 135 verschillende geslachtsnamen vermeld.
- 30 Nijh I. nr. 301; Nijh II, nr. 114.
- 31 Vergelijk voor Holland en Zeeland: Janse, *Ridderschap*, 113 e.v.; Van Steensel, *Edelen in Zeeland*, 107 e.v.
- 32 E.J. Harenberg, *Oorkondenboek van Gelre en Zutphen VII* (Den Haag, 1996) nr. 1308.04.08.
- 33 J. de Fremery, *Cartularium der abdij Mariënweerd* (Den Haag, 1890) nr. 157
- 34 Gelders Archief, Heren en graven van

- Culemborg, inv.nr. 1787, fol. 183r-183v.
- 35 Nijh II, nr. 128, 158.
- 36 GA, Heren van Borculo, inv.nr. 218a.
- 37 Lac III, nr. 429.
- 38 Nijh III, nr. 221.
- 39 K. Nüsse, *Die Entwicklung der Stände im Herzogtum Geldern* (Keulen, 1958) 97-98.
- 40 Over de verhouding tussen ridders in de diverse territoria in het Nederrijngebied: W. Nikolay, *Die Ausbildung der ständischen Verfassung in Geldern und Brabant* (Bonn, 1985); Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap* 111-165; W. Janssen, 'Die Niederrheinischen Territorien im Spätmittelalter', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 64 (2000) 45-167, aldaar 138 e.v.
- 41 B. Diestelkamp, 'Lehnrecht und Lehns politik als Mittel des Territoriaausbaus', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 63 (1999) 26-38; V. Henn, *Das ligische Lehnswesen* (München, 1970) 90 e.v.
- 42 H. Zmora, *State and nobility in early modern Germany. The knightly feud in Franconia, 1440-1567* (Cambridge, 1997) 91.
- 43 Nikolay, *Die Ausbildung* 52-53, 90-96.
- 44 De vermoedelijk in 1129 gestorven graaf Gerard I van Gelre was de eerste die zich 'graaf van Gelre' noemde. Hij had uiteraard wel voorouders, maar deze noemden zich nog niet 'graaf van Gelre'.
- 45 P.N. van Doorninck, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415* (Haarlem, 1908) 113-115, 212-213; Nijh II, nr. 16, 38; GA, Huis de Doornenburg, inv.nr. 7, p. 1.
- 46 G. van Hasselt, *Geldersche byzonderheden* (Arnhem, 1808) 13-15.
- 47 Lac III, nr. 34.
- 48 Van Winter, *Ridderschap*, tabel AI, nr. 15.
- 49 P.N. van Doorninck, *Het oudste leenactenboek van Gelre 1326* (Haarlem, 1898); P. Vullings, 'Vergeten Gelderse leenrol', in: *De Maasgouw* 127 (2008) nr. 2, 56-60; M. van Gent en M.C. Le Bailly, *Gids voor de landsheerlijke archieven van Gelre, Holland, Zeeland en het Sticht* (Den Haag, 2003) 102-104.
- 50 Ook elders in het Duitse Rijk vond deze ontwikkeling plaats. Zie: Diestelkamp, 'Lehnrecht', 28-30; K.H. Spiess, *Lehn-*

Bronnen en literatuur

A

- Aalbers, J., 'Beginsel en belang: een problematiek vanuit een drietal regio's nader bezien (1713-1736)', in: F. van Besouw e.a. (ed.), *Balans en perspectief* (Groningen, 1987) 241-262.
- Aalbers, J., 'Geboorte en geld. Adel in Gelderland, Utrecht en Holland tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw', in: J. Aalbers en M. Prak (red.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel, 1987) 56-78.
- Aalbers, J., 'Willem Anne van Spaen van Hardestein en de voormalige riddermatige adel (1806-1813)', in: J. Aalbers en M. Prak (red.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel, 1987) 104-128.
- Aalbers, J., 'Van riddermatige naar koninklijke adel', in: J. Duindam (red.), *De Eeuwenwe 1800. Deel 2: Geschiedenis en kunsten*. Rijksuniversiteit Utrecht, Studium Generale reeks 9203 (1992) 49-69.
- Ablaing van Giessenburg, W.J. d', *De ridderschap van Veluwe of Geschiedenis der Veluwsche jonkers, opgeluisterd door hunnen acht stamdeelen, huwelijken, kinderen en wapens: hoofd zakelijk getrokken uit de verzameling van handschriften van wijlen den rijks-vrijheer W.A. van Spaen* (Den Haag, 1859).
- Ablaing van Giessenburg, W.J. d', *De ridderschappen in het Koninkrijk der Nederlanden of de geschiedenis, regeling en samenstelling van de stand der edelen van 1814 tot 1850* (Den Haag, 1875).
- Ablaing van Giessenburg, W.J. d', *Bannerheeren en de Ridderschap van Zutphen van den aanvang der beroerten in de XVIe eeuw tot het jaar 1795. Geschiedkundig gedeelte [en] geslachtkundig gedeelte, twee delen* (Den Haag, 1877-1885).
- Ablaing van Giessenburg, W.J. d', vervolgd door J.M.Lion, *Nederlandsche gemeentewapens of wapenboek der gemeenten, heerlijkheden, waterschappen en corporatiën van het Koninkrijk der Nederlanden* (Arnhem, 1896)
- Ablaing van Giessenburg, W.J. d' en P.A.N.S. van Meurs, *De ridderschap van het kwartier van Nijmegen: namen en stamdeelen van de sedert 1587 verschenen edelen, met een geschiedkundig overzicht* (Den Haag, 1899).
- Aerts, R. e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (zevende druk, Nijmegen/Amsterdam, 2010).
- 'Adel? Hoe leeft de hoogste stand? De families, de huizen, de tradities en de titels', in: Elsevier. *Speciale editie* (2008).
- Alberdingk Thijm, J.A., 'Het Amsterdamsch geslacht der Dommers', in: *De Dietsche warande VIII* (1867) 201-228.
- Alberts, W.J., *De staten van Gelre I* (Groningen, 1950).
- Alberts, W.J., *De stadsrekeningen van Arnhem I* (Groningen, 1967).
- Alberts, W.J., 'Gelderland van 1543-1566', in: J.J. Poelhekke e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland, 1492-1795* (Zutphen, 1975).
- Alberts, W.J. en J.M. van Winter (ed.), *Hendrik Aquilius, Compendium chronici Geldrici* (Groningen, 1955).
- Alphen, G. van, *Catalogus der pamfletten van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen*

- 1542-1853 (niet voorkomende in de catalogi van Broekema, Knuttel, Petit, Van Someren, Tiele en Van der Wulp) (Groningen, 1944).
- Andriessen, W.F., *Historia dominorum de Teysterband, Arckel, Egmonda, Brederoede, Ysselsteyn etc.* (Amsterdam, 1933).
- Aquilius, Hendrik, *Compendium chronici Geldrici*, W.J. Alberts en J.M. van Winter (ed.) (Groningen, 1955)
- Asch, R., 'Religöse Selbstenzenierung im Zeitalter der Glaubenskriege: Adel und Konfession in Westeuropa', in: *Historisches Jahrbuch CXXV* (2005).

B

- Baars, C., 'De geschiedenis van het grondbezit van Gelderse en Utrechtse edelen in de Beijerlanden', in: *AAG Bijdragen 28* (1986) 109-144.
- Baartmans, Jacques, *Robert Jasper baron van der Capellen tot den Marsch (1743-1814). Regent, democraat en huisvader* (Hilversum, 2010).
- Bastiaanse, R., H. Bots en M. Evers, 'Inleiding', in: dez. (ed.), 'Tot meesten nut ende dienst van de jeught'. Een onderzoek naar zeventien Gelderse latijnse scholen ca. 1580-1815 (Zutphen, 1985).
- Beekelaar, G.A.M. e.a., *Maar wat is het toch voor eene Courant? De Arnheemsche? Opstellen over de Arnheemsche Courant 1830-1850*. Bijdragen tot de geschiedenis van Arnhem 5 (Arnhem, 1981).
- Beekelaar, G.A.M., 'Adel en ridderschap in Gelderland in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: P.J.A.N. Rietbergen (red.), *De periferie in het centrum. Opstellen door collegae aangeboden aan M.G. Spiertz*. Nijmeegse Publicaties over de Nieuwe Geschiedenis 1 (Nijmegen, 1986) 5-20.
- Beekelaar, G.A.M., *Gelderland tussen 1840 en 1850. Rapporten, verslagen en andere stukken omtrent de toestand in de provincie Gelderland, opgemaakt door de gouverneur in de jaren 1840-1849*. Werken Gelre 49 (Hilversum, 1997).
- Beer, A. de, 'Christina Reinira van Reede orangiste', in: E. Kloek (red.), *Vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen, 2013) 821-823.
- Berchen, Willem van, *De Nobili principate Gelrie et eius origine*, L.A.J.W. Sloet van de Beele (ed.) (Den Haag, 1870)
- Berschen, Willem van, *De Gelderse kroniek van Willem van Berchen. Naar het Hamburgse handschrift uitgegeven over de jaren 1343-1481*, A.J. de Mooy (ed.), Werken Gelre 24 (Arnhem, 1950)
- Berends, J. (ed.), *Slangenburgh. Huis, landgoed en bewoners* (vijfde druk, Doetinchem, 2008).
- Berends, Rob, 'De adel sterft langzaam uit', in: *De Gelderlander*, 27 november 2004.
- Berg, A. van den, *De papieren oorlog tussen patriotten en prinsgezinden 'Het Geldersch Zwijn'*, tentoonstelling Nijmeegs Museum Commanderie van Sint-Jan 1987.
- Berg, J.Th.J. van den, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970* (Weesp, 1983).
- Berkvens, A.M.J.A., 'De instelling van het Staats Interim-bewind in het Overkwartier 7 oktober 1702-24 april 1703', in: *PSHAL 123* (1987) 146-161.
- Bethmann, L.C. en W. Wattenbach (eds.), 'Chronicon sancti Huberti Andaginensis', in: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores in folio VIII* (afgekort: MGH SS VIII) 565-630.
- Beunje, R. de en A. Krabben (red.), *Overijssel en Gelderland. Napoleon in Nederland 1811-2011*, nr. 5 (Amsterdam, 2011).
- Beuzel, G.J., *De Marke Verwolde, Laren en Oolde, Drie buurtschappen in een marke* (Aalten, z.j.).
- Beuzel, G.J., *De erfgenamen van Exel: Het verhaal van een marke* (z.p., 1990).
- Bieleman, J., 'De Gelderse landbouw voor 1850', in: J. Bieleman e.a. (red.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen, 1995) 34-64.

- Bierens de Haan, Johan Carel, 'Het beheer van Nederlandse buitenplaatsen', in: *Heemschut* 61 (1984) nr. 5, 86-88.
- Bierens de Haan, J.C., *Rosendaal, Groen Hemeltjen op Aerd. Kasteel, tuinen en bewoners sedert 1579* (Zutphen, 1994).
- Bierens de Haan, J.C. e.a. (red.), *Gelderse gezichten. Drie eeuwen portretkunst in Gelderland 1550-1850* (Nijmegen, 2002).
- Bierens de Haan, J.C. en R. Ekkart (eindred.), *Gelderse Gezichten. Drie eeuwen portretkunst in Gelderland 1550-1850* (Zwolle, 2002).
- Bierens de Haan, J.C. en J.R. Jas, *Geldersche Kasteelen. Tot defensie en eene plaisante wooninge. Architectuur, interieur, tuinen* (Zwolle, 2000).
- Bierens de Haan, J.C. en J.R. Jas, 'Gelderse families en hun zilverbestellingen gedurende de achttiende eeuw', in: *BM Gelre XCVIII* (2007) 67-110.
- Blécourt, A.S. de, 'Aantekeningen over Marken', in: *TvR*, deel I (1918-1919) 298.
- Blécourt, A.S. de, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', in: *TvR*, deel I (1918/1919) 175-182.
- Blok, L., *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen, 1987).
- Boekholt, P.Th.F.M., 'De Gelderse katholieken en de eerste fase van de schoolstrijd', in: *BM Gelre LXX* (1978-1979) 169-189.
- Boels, H. (red.), *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum, 2012).
- Bok, M.-J., 'De nakomelingen van de Utrechtse kunstschilder Jan van Scorel (1495-1562)', in: C. van Burik, B. Kemp en D. Verhoef (ed.), *Utrechtse parentelen vóór 1650, drie delen* (Rotterdam, 2010-2012).
- Bondam, P., *Verzameling van onuitgegevene stukken tot opheldering der vaderlandsche historie, vijf delen* (Utrecht, 1779-1781).
- Bonger-barones van der Borch van Verwolde, F.W.M., *Herinneringen aan Verwolde en zijn bewoners in de tijd van mijn jeugd* (Alphen aan den Rijn, 2006).
- Boom, H. ten, 'De mislukte protestantisering van het Land van Maas en Waal', in: *Geloven tussen de rivieren. Verkenningen in de Gelderse Kerkgeschiedenis* (Delft, 1999).
- Borch tot Verwolde-Swemle, E.C. van der, 'De Doddendaal te Ewijk', in: *Bulletin KNOB*, LXXIV (1975) afl.1, 18-19.
- Borch tot Verwolde-Swemle, E.C. van der, 'Het kasteel en iets over zijn bewoners', in: D.J.G. Buurman (ed.), *Ammersoyen. Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen* (Zutphen, 1986).
- Bouman, S., *De Ridderschap der provincie Groningen*. Reeks Publicaties Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde 3 (Den Haag, 2012).
- Bouwer, Klaas, *Een notabel domein. De geschiedenis van het Nederrijkswald* (Utrecht, 2003).
- Bouwer, Klaas, *De geschiedenis van bos en landschap van de Zuidwest-Veluwe. Voor profijt en genoegen* (Utrecht, 2008).
- Bresslau, Harry und Paul Kehr (eds.), *Die Urkunden Heinrichs III.* Monumenta Germaniae Historica, Diplomata, Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, V (Berlin, 1926-1931).
- Brinkgreve, Christien en Bram van Stolk, 'Het behoud van erfgoed. De adel', in: Christien Brinkgreve en Bram Stolk, *Van huis uit. Wat ouders aan hun kinderen willen meegeven* (Amsterdam, 1997) 27-44.
- Broeke, M. van den, 'Voor lieden van goede smaak. Nieuwe gegevens over de Vieren-twintig printtekeningen met couleuren, verbeeldende Hollandsche buitenplaatsen van Hermanus Numan', in: *Delineavit et sculpsit. Tijdschrift voor Nederlandse prent- en tekenkunst tot omstreeks 1850* 35 (2012) 42-61.
- Brouwer, D., *De reductie van Bommel*. Werken Gelre 13 (Arnhem, 1918).
- Bruch, H. (ed.), *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant* (Den Haag, 1982).
- Bruin, R.E. de, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813* (Zutphen, 1986).
- Bruin, R.E. de, 'J.M. baron van Tuyll van Serooskerken van Vleuten', in: P.A. Blok e.a. (red.), *'Veel tact en de noodige geschiktheid'. Gouverneurs en Commissarissen in de provincie Utrecht 1814-1997*. Stichtse Historische Reeks (Utrecht, 1997) 23-33.
- Bruin, Renger E. de, *Bedreigd door Napoleon. De Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht 1753-1838* (Hilversum, 2012).
- Brusse, Paul, *Leven en werken in de Lingestreek. De ontwikkeling van het platteland in een verstedelijkt land* (Utrecht, 2002).
- Buchner, H. e.a. (red.), *Nach Rang und Stand. Deutsche Ziviluniformen im 19. Jahrhundert* (Krefeld, 2002).
- Buisman, J., *Extreem weer. Een canon van weergaloze winters & zinderende zomers, hagel & hozen, stormen & watersnoden* (Franeker, 2011).
- Burg, V.A.M. van der en C.E.G. ten Houte de Lange, *De Hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen 1848-1917. De Verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Zeist en Rotterdam, 2004).
- Buurman, D.J.G., 'Herinneringen aan 25 jaren Vrienden der Geldersche Kasteelen', in: D.J.G. Buurman, *25 jaren Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen* (Arnhem, 1965) 7-30.
- Buurman, D.J.G., 'De Cannenburch als museum; een rondgang door de vertrekken', in: D.J.G. Buurman (red.), *De Cannenburch en zijn bewoners* (Zutphen, 1990).
- Buylinckx, J.J.A., 'Burgemeesters, schepenen en raden, 1592-1815', in: G.Th.M. Lemmens (red.), *Het stadhuis van Nijmegen* (Nijmegen, 1982) 178-188.

C

- Capellen, R.J. van der (ed.), *Gedenkschriften van jonkheer Alexander van der Capellen*, twee delen (Utrecht, 1778-1779).
- Capellen, R.J. van der, *Memorie van den heere van de Marsch, bij vonnis van den Hove van Gelderland, den 8 augustus 1788 na de geweldige Pruisische omkeering der Republiek verwezen tot de straffe des doods* (Duinkerken, 1791).
- 'Cartulaire de l'abbaye d'Afflighem et des monastères qui en dépendaient', Edgar de Marneffe (ed.), in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 2e section, Série des cartulaires et des documents étendus, fasc.1-5 (Louvain, 1894-1901).
- 'Chronicon sancti Huberti Andaginensis', in: L.C. Bethmann en W. Wattenbach (eds.), *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores in folio VIII* (afgekort: MGH SS VIII) 565-630.
- La Chronique de Gislebert de Mons*, Léon Vanderkindere, (ed.), Commission Royale d'Histoire (Bruxelles, [1904]).
- Cleverens, R.W.A.M., *Het geslacht Van Heeckeren. Van Heeckeren van Kell, Van Heeckeren van Wassenae* (Middelburg, 1988).
- Conze, Eckart, 'Totgesagte leben länger. Adel in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert', in: Mark Hengerer u.a. (Hg.), *Adel im Wandel. Oberschwaben von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, Band 1 (Ostfildern, 2006) 107-112.
- Coonan, J.S., *The gentry of Gelderland, 1543-1577: politics and the law*. Een onvolledige en ongepubliceerde dissertatie van de Universiteit van St. Andrews (z.p., 1984) 7-16.
- Cox, J.C.M., *Repertorium van de stadsrechten in Nederland* (Den Haag, 2005).
- Crols, R.J.A., 'De verburgerlijking van het buiten wonen in de tweede helft van de negentiende eeuw in Gelderland', in: Rob van der Laarse, Y. Kuiper (red.), *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum, 2005) 184-185.
- Cruyningen, P.J. van, *Landgoederen en landschap in de Graafschap* (Utrecht, 2005).
- Cruyningen, Piet van, *Boeren aan de macht? Boerenemancipatie en machtsverhoudingen op het Gelderse platteland, 1880-1930* (Hilversum, 2010).

D

Dahles, Heidi, *Mannen in het groen. De wereld van de jacht in Nederland* (Nijmegen, 1990).

Dalen, A.G. van, 'De oorsprong onzer havezathen', in: *De Liemers. Gedenkboek J.H. van Heek* (Didam, 1953).

Dalen, A.G. van, 'De protestantisering en recatholisering tussen Rijn en IJssel', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht LXXIII* (1955) 51-52, 60-64, 68.

Dalen, A.G. van e.a., *Bergh, Heren, Land en Volk* (tweede druk, Nijmegen, 1979).

Dalen, A.G. van, 'Ridderschap, geëerfden en 'schamele gemeynthe', in: A.G. van Dalen (red.), *Bergh, Heren, Land en Volk* (Nijmegen, 1979) 140-147.

Demoed, B.H., *Mandegoed, schandegoed. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19e eeuw* (Zutphen, 1987).

Demoed, E.J., *Kerkgeschiedenis van de Graafschap* (Kampen, 1996).

Derking, A.J., 'Een huwelijk beneden de stand', in: *Kleine Reeks* (Borculo, 1997) nr. 5, 3-14.

Diestelkamp, B., 'Lehnrecht und Lehnspolitik als Mittel des Territoriaausbaus', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 63 (1999) 26-38.

Dijk, E.A. van e.a. (red.), *De wekker van de Nederlandse natie: Joan Derk van der Capellen 1741-1784* (Zwolle, 1984).

Dingemans, P.A.W., 'De perpetuïteit der magistraten van Roermond en Venlo. Een confrontatie tussen stedelijke autonomie en landsheerlijk gezag 1637-1653', in: *"Van der Nyersen upwaert"*. Een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg. Werken L.G.O.G. 7 (Maastricht, 1981) 155-176.

Dix, R.J., 'Het geslacht van Cuyck van Meteren', in: *De Nederlandse Leeuw CXXIV* (2007) k. 130-141.

Doorninck, P.N. van, *Het oudste leenactenboek van Gelre 1326* (Haarlem, 1898).

Doorninck, P.N. van, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1376-1392* (Haarlem, 1900).

Doorninck, P.N. van, *Geldersche kronieken I* (Arnhem, 1904).

Doorninck, P.N. van, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415* (Haarlem, 1908).

Draak, J. den, 'Het verschrikkelijk decreet. De vorming van het contingent Gardes d'Honneur door de prefect van het departement van de Boven-IJssel in 1813', in: H.B.N.B. Adam, J. Hofman en G.J. Mentink (red.), *Van Gelre naar Gelderland. Aspecten van de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw* (Arnhem, 1984) 136-154.

Dragt, G., 'Landgoed De Schaffelaar. Natuur en verleden bij Barneveld', in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 61 (1992) 97-107.

Driessen, A.M.A.J., 'Jacoba van Verschuer 1884-1965, bestuurder in de kinderscherming en sociale zorg', in: J.A.E. Kuys e.a. (red.), *BWG* 5 (Hilversum, 2006) 138-140.

Dronkers, J., 'De maatschappelijke relevantie van hedendaagse Nederlandse adel', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 27 (2000) 233-268.

Dronkers, J. en S. Hillege, 'Studentenverenigingen en de toegang tot de Nederlandse elites tussen 1960 en 1980', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 24 (1997) 253-276.

Dronkers, J. en H. Schijf, 'Van de publieke naar de culturele of economische sector? Een vergelijking tussen de Nederlandse adel en het patriciaat in de twintigste eeuw', in: *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 11 (2004a) 104-117.

Dronkers, J. en H. Schijf, 'The transmission of elite positions among Dutch nobility during the 20th century', in: E. Conze en M. Wienfort (red.), *Adel und Moderne. Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert* (Köln, Weimar & Wien, 2004b) 65-82.

Dronkers, Jaap, Auke Huistra en Yme Kuiper, 'Hoe "adellijk" is de adel in het huidige Nederland? Sociologische en antropologische kanttekeningen bij de in 2005 gehouden enquête onder de Nederlandse adel', in: *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 13 (2006) 44-61.

Drost, J., *Gelderse plakatenlijst 1740-1815*. Werken der Stichting tot Uitgaaf der bronnen

van het oud-vaderlandse recht 8 (Zutphen, 1982) nr. 397.

Duinkerken, J., *Schepenen aan de Zuiderzee. De Magistraat van Harderwijk (1700-1750)* (Zutphen, 1990).

Duinkerken, J., 'De adel in de Veluwe steden', in: *Bijdragen Felua. Jaarboekje voor de geschiedenis en de archeologie van de Veluwe III* (1994) 23-32.

Duinkerken, J., 'Het welgevaren van dese stad is dog onser regenten hoogste bedoeling'. Het patriciaat van Hattem 1648-1813', in: G. Kouwenhoven e.a. (red.), *In eenen aangename oord... Een bundel opstellen bij 700 jaar Hattens stadsrecht* (Kampen, 1999) 165-192.

E

Elias, A.M. en P.C.M. Schölvinc, m.m.v. H. Boels, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam, 1991).

Engelberts, E., *Beschrijving van den landbouw op de Hofstede Den Eng en beknopte beschouwing der beginselen, waarvan men hierbij is uitgegaan* (Groningen, 1848).

L.E. (= F.J.G.W.C. Engelberts), *Mietje van der Dussen* (Utrecht, 1918).

Enklaar, I.H., *Kom over en help ons! Twaalf opstellen over de Nederlandse zending in de negentiende eeuw* (Den Haag, 1981).

Essen-van Haeften, M. van, *Iets van M-* (z.p., 1796)

Ette, A.J.H. van, *Onze ministers sinds 1798* (Alphen a/d Rijn, 1948).

F

Faber, R., 'Een broer en vier zusters. De laatste generatie Van Westerholt', in: F. Keverling Buisman (red.), *Hackfort: huis & landgoed* (Utrecht, 1998) 165-187.

Feenstra, H., *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel*. Dissertatie R.U. Groningen (Groningen, 1981).

Fennema, Age (eindred.), *Middachten, landgoed in bedrijf* (Dieren, z.j.).

Fennema, M., *Van Thomas Jefferson tot Pim Fortuyn. Balans van democratie* (vierde druk, Apeldoorn/Antwerpen, 2012).

Ferber, H., *Geschichte der Familie von Nydeggen* (Keulen, 1860).

Fermin, H.A.C. en Michel Groothedde, 'De ringwalburg van Zutphen van de 9e tot in de 14e eeuw', twee delen, in: *Zutphense Archeologische Publicaties* 22 (Zutphen, 2006).

Ficker, J. (ed.), *Münsterischen Chroniken des Mittelalters* (Münster, 1851).

Flink, K. en B. Thissen, 'De Gelderse steden in de middeleeuwen', in: Johannes Stinner en Karl-Heinz Tekath (ed.), *Gelre, Geldern, Gelderland: geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Utrecht, 2001) 205-241.

Flokstra, M., 'Rittermäßige Güter und ihre adligen Eigentümer im Preußisch-Geldrischen Oberquartier 1713-1794', in: *Geldrischer Heimatkalender* (1998) 243-259.

Fokkink, E., *De kwartiersvergaderingen van Veluwe, 1576-1584*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie nieuwe geschiedenis R.U. Utrecht (Utrecht, 1985).

Francot, Esther en Pieter van den Nieuwenhuizen, "'Verwacht meer van ernstig werken, als van vurig hopen.'" Het netwerk rond jonkheer J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer bij de verkiezingen voor Provinciale Staten in 1850 in het district Doetinchem', in *BM Gelre LXXXI* (1990) 130-149.

Franken, D. Dz. en F.D.O. Obreen, *L'oeuvre de Charles Rochussen. Essai d'un catalogue raisonné de ses tableaux, dessins, lithographies, eaux-fortes* (Rotterdam, 1894).

Franken, M.A.M., 'Een contract van correspondentie van de Veluwe ridderschap (1727-1750). Een toonbeeld van schandalig ambtsbejag of van verdelende rechtvaardigheid?', in: *BM Gelre LXXXIX* (1998) 79-111.

Franken, M.A.M., *Dienaar van Oranje. Andries Schimmelpenninck van der Oije 1705-1776. Een politieke en bestuurlijke levensbeschrijving van een Gelders luitenant-stadhouder* (Zutphen, 2002).

Franken, M.A.M., *Willem Anne Schimmelpenninck van der Oije. Een notabel Gelders regent op*

- het breukvlak der tijden 1750-1816 (Utrecht, 2011).
- Frankewitz, S., *Die geldrischen Ämter Geldern, Goch und Straelen im späten Mittelalter* (Geldern, 1986).
- Frankewitz, S., 'Burg, Haus und Schloss im Spiegel niederrheinländischer Urkunden', in: W.M.H. Hupperetz e.a. (ed.), *Middeleeuwse kastelen in Limburg* (Venlo, 1996) 77-96.
- Frankewitz, S., 'Adel und Territorialisierung in der Grafschaft Geldern im 13. Jahrhundert', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 70 (2006) 105-133.
- Fremery, J. de, *Cartularium der abdij Mariënweerd* (Den Haag, 1890).
- Frieswijk, Johan en Yme Kuiper, *Sporen naar Empe. Herinneringen aan het familie- en buitenleven van Aleida Houwink en Robert van Hasselt rond 1900* (Hilversum, 2007).
- Frijhoff, W., 'Etudiants étrangers à l'Académie d'équitation d'Angers au XVIIe siècle', in: *Lias* IV (1977) 46, 53-54, 56.
- Frijhoff, W.Th.M., *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814. Une recherche sérielle sur le statut des intellectuels* (Amsterdam, 1981).
- Frijhoff, W., 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek: structuur, en grondlijnen tot een interpretatie', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* IIC (1983).
- Frijhoff, W.Th.M. e.a. (red.), *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen, 1989).
- Frijhoff, Willem, 'Zutphens geschiedenis', in: W.Th.M. Frijhoff e.a., *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen, 1989).
- Frijhoff, W., 'Historische antropologie', in: P. te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff (ed.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850* (Meppel-Amsterdam-Heerlen, 1992) 11-38.
- Frijhoff, W., 'Overlevingsstrategieën van Zutphense katholieken na de Reformatie', in: E.H. Bary e.a. (ed.), *Lebuinus en Walburgis bijeen. Deventer en Zutphen als historische centra van kerkelijk leven* (Delft, 2006) 203-219.
- Frijhoff, W., 'Shifting identities in hostile settings: towards a comparison of the Catholic communities in early modern Britain and the Northern Netherlands', in: B. Kaplan e.a. (ed.), *Catholic communities in Protestant states. Britain and the Netherlands c.1570-1720* (Manchester-New York, 2009) 1-17.
- Frijhoff, W. en R. van Drie, 'Het wapenboek van de Nederlandse studentenvereniging te Angers, 1614-1617', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* XLIV (1990) 119-122, 138-140.
- Frijhoff, W. en M. Spies, 1650. *Bevochten eendracht* (Den Haag, 1999).
- Fritschy, W. en J. Toebes (red.), *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen, 1996).
- G**
- Gabriëls, A.J.C.M., *De heren als dienaren en de dienaar als heer* (Den Haag, 1990).
- Gaspar, R., *Op de vlucht voor de guillotine. Herinneringen van émigrés aan hun verblijf in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1793-1795* (Zutphen, 2010).
- Geesink, J., 'In memoriam F.A. Hoefer', in: *Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis Bijdragen en Mededeelingen* 55(1939) XXXII-XXXVIII.
- Geisselbrecht-Capecki, U., *Die Bellevue. Perle des 18. Jahrhunderts in Kleve* (Kleve, 1994). *Geldersche Volksalmanak* 1903.
- Gelens, J.H.F., *Een heer van de heerlijkheid Dreumel in het ambt van tussen Maas en Waal. Een onderzoek naar het optreden van Gerard Norbert van Scherpenzeel (1677-± 1740) als heer van de lage heerlijkheid Dreumel, en als ambtsjonker, heemraad en gerichtsmann van bovenbedoeld ambt*. Manuscript (Drumpt-Tiel, 1975).
- Gemeentewapens in Nederland naar het officiële register van de Hoge Raad van Adel met een inleiding door J.H. Keuzenkamp* (Den Haag, 1989) 76-79.
- Gent, M. van en M.C. Le Bailly, *Gids voor de landsheerlijke archieven van Gelre, Holland, Zeeland en het Sticht* (Den Haag, 2003).
- Geurts, J.H.J., 'Tussen afhankelijkheid en zelfbestuur. Nijmegen gedurende de jaren 1591-1795', in: H. Bots e.a. (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland, drie delen* (Amsterdam, 2005) 510-587.
- Gevers, A.J. en A.J. Mensema, *De havezaten van Salland en hun bewoners* (tweede druk, Alphen aan den Rijn, 1985).
- Geyl, P., *Geschiedenis van de Nederlandse Stam* (Amsterdam/Antwerpen, 1961).
- Gietman, C., 'Ongeordende driften', in: *Virtus. Bulletin van de Werkgroep Adelsgeschiedenis* 7 (2000) 40-41.
- Gietman, C., 'Frederik Johan van Baer 1645-1713, officier en bouwheer', in: J.A.E. Kuys e.a. (red.), *BWG 5* (Hilversum, 2006) 12-15.
- Gietman, C., *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702)* (Utrecht, 2010).
- Gietman, C., 'Van Gelderse adel', in: F. Keverling Buisman e.a. (ed.), *Kastelen in Gelderland* (Utrecht, 2013) 38-51.
- Gijswijt-Hofstra, Marijke, *Wijkplaatsen voor vervolgd. Asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot eind 18de eeuw* (Dieren, 1984).
- Gillner, B., *Freie Herren – Freie Religion. Der Adel des Oberstifts Münster zwischen konfessionellem Konflikt und staatlicher Verdichtung 1500 bis 1700* (Münster, 2011).
- Gilomen, H.J., 'Wirtschaftliche Eliten im spätmittelalterlichen Reich', in: R.C. Schwinges e.a. (ed.), *Europa im späten Mittelalter* (München, 2006) 357-384.
- Gladiss, Dietrich von und Alfred Gawlik (eds.), *Die Urkunden Heinrichs IV. Monumenta Germaniae Historica, Diplomata, Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, VI* (Berlin-München, 1941-1978).
- Gläser, F., 'Johann von Moers. Ein adeliger Finanzier im Spannungsfeld der nieder-rheinischen Territorialbildung im 14. Jahrhundert', in: D. Ebeling e.a. (ed.), *Landesgeschichte als multidisziplinäre Wissenschaft* (Trier, 2001) 135-166.
- Gouda Quint, P., vervolgd door S. Gouda Quint, *Grondslagen voor de bibliographie van Gelderland*. Werken Gelre 8, 17, 22 (Arnhem, 1910-42).
- Graaf, J. de, 'Het huis en de heerlijkheid Verwolde', in: *BM Gelre XXVI* (1923) 1-50.
- Graswinckel, D.P.M. en H. Hardenberg, *Het archief van het kasteel Rechteren* (Den Haag, 1941).
- Groenvelde, S., *Unie – Bestand – Vrede. Drie fundamentele wetten voor de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum, 2009).
- Groenvelde, S., 'Graaf Hendrik van den Bergh (1573-1638). Een ouderwetse edelman tussen west, zuid en oost', in: *Hendrik, graaf van den Bergh (1573-1638). Van Spanje naar Oranje* ('s-Heerenberg, 2010) 23-24.
- Grolle, J.J., *Muntende ministerialen in Oversticht en Holland* (Amsterdam, 2002).
- Groot, H.J.M. de, *De stadsrekeningen van Venlo* (Venlo, 2006-2008).
- Groothedde, M. e.a. (red.), *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk* (Zutphen, 1999).
- Groothedde, Michel, *Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening*. Zutphense Archeologische Publicaties 77. Proefschrift Universiteit Leiden (z.p., 2013).
- Groustra-Werdekke, A.H., 'Hertogelijke beleids- en controleorganen 1473-1538', in: Johannes Stinner en Karl-Heinz Tekath (ed.), *Gelre, Geldern, Gelderland: geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Utrecht, 2001) 177-184.
- Gruting, R.R.A. van, 'Lotgevallen van relieken van H. Oswald en H. Eusebius uit het bezit van apostolisch-vicaris Sasbout Vosmeer', in: *BM Gelre LXXXIII* (1992) 51-83.

H

- Hageman, M., *Het kwade exempel van Gelre. De stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten, 1566-1568*. Werken Gelre 59 (Nijmegen, 2005) 263-299.
- Hagen, E., 'Een meer of min doodlyken haat'. Antipapisme en cultureel natiebeseef in Nederland rond 1800 (Nijmegen, 2008).
- Handboek voor eigenaars van heerlijkheden of verzameling van wetten en andere verordeningen sedert 1798 hier te lande, betrekkelijk de heerlijke regten vastgesteld* (Zaltbommel, 1841)
- Hanken, C., *Door een Hollandse winter. De predikant, de hofdame en de revolutie van 1795* (tweede druk, Amsterdam/Antwerpen, 2010).
- Hans, G.J., *De Achterhoekse en Liemerse lappendeken. Een bestuurlijk-politieke geschiedenis van Achterhoek en Liemers tot 1543* (Doetinchem, 2002).
- Harenberg, E.J., *Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326*, deel VII (Den Haag, 1996-2003).
- Harenberg, J., *Kastelen rond Zutphen II* (Zutphen, 1987-1988).
- Harenberg, Jan, m.m.v. Bertus Bruins, *Havezaten en adellijke huizen in de Liemers* (Alphen aan den Rijn, 2007).
- Harrebomée, P.J., *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal*, drie delen (1858-1862) (Hoevelaken, 1990).
- Hasselt, G. van, *Geldersch Maandwerk*, twee delen (Arnhem, 1807).
- Hasselt, G. van, *Geldersche byzonderheden* (Arnhem, 1808).
- Hausmann, Friedrich (ed.), *Die Urkunden Konrads III. und seines Sohnes Heinrich*. Monumenta Germaniae Historica, Diplomata, Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, IX (München, 1969).
- Hechberger, W., *Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter* (München, 2004).
- Hedendaagsche historie, of tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, deel 13: Gelderland (Amsterdam, 1741).
- Heeswijk, J.H.G.J. van, 'Een onderzoek naar de ge goedheid van de plattelandsbevolking van de Bommeler- en Tielerwaard', in: *Gens Nostra* 9 (1954) 138-141.
- Heiningen, H. van, *De historie van het Land van Maas en Waal* (Zaltbommel, 1965).
- Heiningen, H. van, *Tussen Maas en Waal. 650 jaar geschiedenis van mensen en water* (Zutphen, 1972).
- Heiningen, H. van, *Batenburg. Eeuwenlang twistappel* (Wijchen, 1987).
- Henn, V., *Das ligische Lehnswesen* (München, 1970).
- Herweijer, N. e.a., *Zusters tussen twee beken; graven naar klooster ter Hunnepe*. Tentoonstellingscatalogus Museum De Waag (Deventer, 1993).
- Herwijnen, Th.P.J. van en H.J.M. Mijland, *Archief van de Geldersche Maatschappij van Landbouw 1845-1970 en haar afdelingen 1846-1991*. Rijksarchief in Gelderland. Gelderse Inventarissenreeks 33 (Arnhem, 1994).
- Heuff Az., J.A., *De Neder-Betuwe en haar ridderschap*. Schetsen uit het ambts-archief (Arnhem, 1902).
- Heynens, Lou (G.M.L.) et al. (red.), *Adel in 'Limburg', of De Limburgse adel: geschiedenis en repertorium, 1590-1990* (Maastricht, 2008).
- Hinsbergen, Ph.J.C.G. van, *Inventaris van het archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht 1200-1811* (Utrecht, 1955/1982).
- Hoeck, F. van, *Schets van de geschiedenis der jezuïeten in Nederland* (Nijmegen, 1940).
- Hofman, J.H., 'Het geslachtsboek der Heeren van Dorth', in: *BM Gelre III* (1900) 106-107.
- Hofman, J. e.a. (red.), *Inventaris van de archieven der gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd in Gelderland 1795-1813*. Gelderse Inventarissenreeks 21, zeven delen (Arnhem, 1982-83).
- Hoge Raad van Adel, *Inventaris van de collectie Van Spaen* (Den Haag, 1951) 99: Genealogieën, opgemaakt door A.B. van Spaen, met aanvullingen door W.A. van Spaen, achttiende eeuw, deel 5 onder Lienen.
- Hoge Raad van Adel, *De Nederlandse adel. Besluiten en wapenbeschrijvingen* (Den Haag, 1989).

- Holthuizen-Seegers, G.H.J., *De Gelderse ridderschapsadel van 1650 tot 1795*. Onuitgegeven doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen (Bussum, 1987).
- Hoof, M.C.J.C. van, E.A.T.M. Schreuder en B.J. Slot, *De archieven van de Nassause Domein-raad 1581-1811 met retroacta vanaf de dertiende eeuw* (Den Haag, 1997).
- Hooft van Huysduinen, J.J., *Bijdrage tot een genealogie van het geslacht Van Voorst tot Voorst* (Den Haag, 1968).
- Hooykaas, G.J. (ed.), *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, deel III 1836-1840. Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Kleine Serie 64 (Den Haag, 1988).
- Hoppenbrouwers, H.W. O.S.B, G.J. Jansen en Trudi Woerdeman, *De Slangenburg, kasteel, park en bewoners* (Doetinchem, 1984).
- Hout, L. van, 'Hertog Arnold en zijn raadslieden', in: Johannes Stinner en Karl-Heinz Tekath (ed.), *Gelre, Geldern, Gelderland: geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Utrecht, 2001) 169-176.
- Houte de Lange, C.E.G. ten, m.m.v. V.A.M. van der Burg, *Heerlijkheden in Nederland. Welke namen van heerlijkheden worden nog gevoerd sinds 1848?* (Hilversum, 2008).
- Hövell tot Westerflier, J.G.F.M.G. van, C.A.M. Gietman en M.J.F. Lindeijer (ed.), *Van Hoëvell-Van Hövell. Genealogie van een riddermatig geslacht* (Alphen aan den Rijn, 1999).
- Hövell tot Westerflier, J. van, *Zomers met Marieliesel* (Amsterdam, 2008).
- Hunen, J.M. van, *100 jaar Christelijk Onderwijs in Hoevelaken 1 juli 1880-1 juli 1980* (Hoevelaken, 1980).
- Utten, G.A., *Jonker op de Heerenbrink onder Lierderholthuis. De briefwisseling (1734-1773) tussen Hendrik Arent van Oldenneel en Alexander W.D. van Hugenpoth* (Kampen, 2000).

I

- Iddekinge, P.R.A. van, P.L.A. Janssen, W. de Jong, R. Kraaijestein, F. Maas, C. Paris, A.G. Schulte en E. van Vloten, *Sonsbeek, stadspark van Arnhem* (Zwolle, 1998).

J

- Jacotey, M.L., *Rouget de Lisle et la Marseillaise. Histoire d'un chant de guerre devenu hymne national* (Langres, 2007).
- Janse, A., *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum, 2001; tweede druk, Hilversum, 2009).
- Janssen, A.E.M., 'Het verdeelde huis. Prins Willem van Oranje en graaf Jan van Nassau bij de totstandkoming van de Unie van Utrecht', in: S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*. Geschiedenis in veelvoud 6 (Den Haag, 1979) 101-135.
- Janssen, A.E.M., 'Willem Anne van Spaen', in: J.A.E. Kuys e.a. (red.), *BWG 5* (Hilversum, 2006) 21-125.
- Janssen, A.E.M., 'Jacob Mom, ca. 1569-1621, ambtman', in: I.D. Jacobs e.a. (red.), *BWG 7* (Hilversum, 2009) 103-107.
- Janssen, W., 'Ein niederrheinischer Fürstenhof um die Mitte des 14. Jahrhunderts', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 34 (1970) 223-224.
- Janssen, W., 'Die Niederrheinischen Territorien im Spätmittelalter', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 64 (2000) 45-167.
- Janssen de Limpens, K.J.T., *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond* (Utrecht, 1965).
- Janssens, P., 'De politieke invloed van de adel in het Koninkrijk der Nederlanden', in: C.A. Tamse en E. Witte (eds.), *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)* (Brussel/Baarn, 1992).
- Jas, J. en M. Ruitenbergh, 'Huis Verwolde. A la campagne in de Achterhoek', in: *De Nederlandsche Leeuw* 129 (2012) nr. 4, 213-218.
- Jenniskens, A.H., *De magistraat van Nijmegen. 1619-1648* (Nijmegen, 1973).

Jenniskens, A.H., 'De invoering van de gereformeerde religie in het Overkwartier van Gelderland 1632-1633', in: *"Van der Nyersen upwaert". Een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg*. Werken LGOG 7 (Maastricht, 1981) 137-153.

Jensen, L., *Verzet tegen Napoleon* (Nijmegen, 2013).

Jong, J.A.B.M. de, *Hendrik Hoogers, patriot en kunstenaar 1747-1814* (Nijmegen, 1969).

Jong, O.J. de, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (Nijkerk, 1978').

Jongbloed, Hein H., 'Wichman, Adela en Alpertus. De Eltense boedelkwestie (968-996)', in: *BM Gelre XCVI* (2005) 7-47.

Jongbloed, Hein H., 'Tussen 'Paltsverhaal' en 'Ijssellinie'. Averarda van Zutphen († 11 augustus [961]) en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046)', in: *BM Gelre XCVII* (2006) 57-130.

Jongbloed, Hein H., 'Wanburtich: Heinrichs II. Beteiligung an der Wahl von Kamba (1024)', in: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 62 (2006) 1-63.

Jongbloed, Hein H., 'De Flamenses in de elfde eeuw. Oorsprong en ontplooiing van het Gelderse gravenhuis', in: *BM Gelre XCIX* (2008) 27-90.

Jonge, E. de, 'Adel, ridderschap en (ambts)jonkers in het ambt Epe', in: *Mededelingenblad historische vereniging Ampt Epe* (1997) nr. 121, 1-13.

Jonge, E. de, 'Willem van Haersolthe tot Yrst, ambtsjonker van Epe', in: *Mededelingenblad van de historische vereniging Ampt Epe* (2003-2004) nrs. 143-145, 148.

Jonge, E. de, "De regering ten plattenlande". De Veluwe ambtsjonkers: hun opkomst en de verwerving van adellijke hegemonie', in *BM Gelre XCVIII* (2007) 51-66.

Jonge, E. de (red.), *Veluws water. Tien eeuwen waterbeheer op de Veluwe* (Utrecht, 2007).

Jonge, Evert de, 'De Veluwe ambtsjonkers en de lokale financiën', in: *Nieuwsbulletin Felua* 23 (april 2008) nr. 1, p. 1-15.

Joosting, J.G.C. (ed.), *Historia Gelriae* (Gouda, 1902).

K

Kaper, André, 'Levende geschiedenis', in: *Verhalen over landgoederen en buitenplaatsen in Gelderland* (Wageningen, 2012) 15-17.

Karel, E., 'De Gelderse Maatschappij van Landbouw in de periode 1845-1920. Van Herenbolwerk naar brede organisatie', in: J. Bieleman e.a. (red.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Gelderse Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen, 1995) 66-67.

Kasteelen en buitenplaatsen in het koninkrijk der Nederlanden (Amsterdam, 1850-54), bij Frans Buffa en Zonen in twaalf afleveringen verschenen. Opgave bij Gouda Quint, *Bibliographie* I, 73.

Kehl, P.A.M., *Historische schetsen van eenige dorpen en kasteelen in de Over-Betuwe* (Nijmegen, z.j.).

Kemp, A.F.J. van, *Gouvernement tussen Kroon en Statenfactie. De positie van vier gouverneurs in het politieke krachtenveld van Noord-Brabant 1813-1830*. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland 76 (Tilburg, 1988).

Kemps, A., *Leven der doorluchtigen heeren van Arkel* (Gorcum, 1656).

Keppel, J.R. van, 'De Bannerheeren van Keppel', in: *BM Gelre XIX* (1916) 35-71.

Ketelaar, F.C.J., *Oude zakelijke rechten vroeger, nu en in de toekomst* (Zwolle, 1978).

Kettelarij, Bert e.a. (red.), *Ruurlo van 1900 tot Berckelland* (Ruurlo, 2006).

Keverling Buisman, F., 'De bestuurlijke organisatie van het gewest Gelre (1543-1795/1798)', in: O. Moorman van Kappen, F. Keverling Buisman en F.W.J. Scholten (red.), *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van bestuur en bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989* (Nijmegen, 1990) 53-74.

Keverling Buisman, F., 'De klaarbank van het land van Bergh in de vijftiende en zestiende eeuw', in: J.B. Berns e.a. (red.), *Feestbundel aangeboden aan D.P. Blok* (Hilversum, 1990)

172-181.

Keverling Buisman, F., 'Het Tractaat van Venlo, 12 september 1543. Inhoud, ratificatie en overlevering', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo, 1543-1993*. Werken Gelre 43 (Hilversum, 1993) 247-266.

Keverling Buisman, F., 'Het Tractaat van 12 september 1543. De tekst', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo, 1543-1993*. Werken Gelre 43 (Hilversum, 1993) 267-277.

Keverling Buisman, F. (red.), *Hackfort: huis & landgoed* (Utrecht, 1998).

Keverling Buisman, F., 'Een 'gemeine landtregierung' voor Gelre en Zutphen? De mislukte pogingen om in het gewest Gelre en Zutphen tot een College van Gedeputeerde Staten te komen', in: A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner, 'Om daarmee vrijelijk te doen naer wil ende welgevallen'. *Rechtshistorische opstellen aangeboden aan prof. mr. A.Fl. Gehlen*. Werken LGOG 16 (Maastricht, 1998) 159-188.

Keverling Buisman, F., 'Welke actoren bepaalden de inhoud van de Gelderse landrechten tijdens het Ancien regime?', in: E.J.M.F.C. Broers en B.C.M. Jacobs, *Interactie tussen wetgever en rechter voor de Trias Politica. Handelingen van het congres gehouden te Tilburg op 12 en 13 december 2002* (Den Haag, 2003) 191-215.

Keverling Buisman, F., 'De Vrede en het Tractaat van Venlo – gevolgen voor het bestuur van Gelre en Zutphen', in: M. Evers e.a. (red.), *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel* (Utrecht, 2003) 65-75.

Keverling Buisman, Frank, 'Ongehoorzame ingelanden', in: B. Wouda (red.), *Ingelanden als uitbaters. Sociaal-economische studies naar Oud- en Nieuw-Reijerwaard, een polder op een Zuid-Hollands eiland* (Barendrecht, 2004).

Keverling Buisman, Frank, 'De adel uit huis. Herbestemming van landgoederen, kastelen en landhuizen', in: Dolly Verhoeven (eindred.), *Gelderland 1900/2000* (Zwolle, 2006) 364-368.

Keverling Buisman, F., 'Reinhard Jan Christiaan baron van Pallandt 1888-1938, edelman en sportbestuurder', in: I.D. Jacobs e.a. (red.), *BWG 6* (Hilversum, 2007) 96-98.

Keverling Buisman, Frank, 'Bestuur en rechtspraak circa 1550-1700', in: Frank Keverling Buisman en Ingrid Jacobs (red.), *Arnhem tot 1700* (Utrecht, 2008) 92-125.

Keverling Buisman, F., 'Heerlijke steden in de Achterhoek', in: *Jaarboek Achterhoek en Liemers. Liber Amicorum voor Jan Petersen* (Zutphen, 2009) 11-30.

Keverling Buisman, F. en I. Jacobs (red.), *Arnhem van 1700 tot 1900* (Utrecht, 2009)

Keverling Buisman, Frank, 'Gelderse adel ca. 1795-1900', in: Dolly Verhoeven en Mark Wingens (red.), *Geschiedenis van Gelderland. De canon van het Gelders verleden* (Zutphen, 2010) 117-119.

Klep, P.M.M. en B. Thissen, 'Economische en sociale ontwikkeling in de middeleeuwen', in: J. Kuys en H. Bots (ed.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland II* (Wormer, 2005) 49-153.

Kluit, M.E. (ed.), *Nederland in den goeden ouden tijd zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandse provinciën in den jare 1823* (Utrecht, 1942).

Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek, acht delen* (Den Haag, 1889-1916).

Koch, A.C.F. (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, deel I* (Den Haag, 1970).

Kok, A.F. de, 'Stukken betreffende het ontstaan der Minderbroederstatie te Vorden', in: *Neerlandia franciscana III* (1920) 116, 292-293.

Kok, D. de, 'Het katholicisme te Aerdt en omgeving onder den vicarius apostolicus Petrus Codde', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht XXXVIII* (1935) 183-194.

Kok, D. de, 'Kerkelijke toestanden in Vorden en omgeving tijdens het bestuur van den vicarius apostolicus Petrus Codde', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht LIII* (1935) 226-252.

Kok, D. de, 'De strubbelingen tussen Petrus Codde en Hendrik baron van Dorth te Vorden', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* LXIX (1950) 42-64.

Kok, F.H., *Kasteel Ruurlo. Geschiedenis, restauratie, gebruik* (Ruurlo, 1987).

Kok, M.P.J., *Gids voor de archieven van het Provinciaal Bestuur van Gelderland 1813-1949*. Rijksarchief in Gelderland. Reeks Nadere Toegangen 3 (Arnhem, 2001).

Kooi, Cor M., 'Wie ontwierp park Sonsbeek?', in: *BM Gelre* LII (2011) 206-207.

Kooij, Pim, 'Gelders groen. Natuurbescherming door Geldersch Landschap', in: Dolly Verhoeven (eindred.), *Gelderland 1900/2000* (Zwolle, 2006) 488-492.

Kool-Verhoog, C.C. de, *Kasteel Ter Horst. Een lagchend landhuis in Loenen* (Loenen, 2002).

Kraijo-Holleman, J.D., 'De Veluwe Adellijke Familie van Reede tot de Parkeler tijdens het laatste kwart van de achttiende eeuw: een tijd van overgang', in: *BM Gelre* XCI (2000) 103-124.

Kuiken, K., "Een hoogst verdienstelijk burger". Het leven van mr. Frans Godard baron van Lynden van Hemmen (1761-1845)', in: *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 13 (2006) 78-113.

Kuile, G.J. ter, 'Drosten van Salland en IJsselmuiden', in: *Verslagen en Mededeelingen Overijssels Recht en Geschiedenis* 60 (1945) 30-53.

Kuiper, Y., *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen, 1993).

Kuiper, Yme, 'Naar een antropologie van adellijke identiteitsvorming. Een beschouwing over Ursula den Tex' Anna baronesse Bentinck 1902-1989. Een vrouw van stand', in: *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 10 (2003) 164-183 (vooral 182).

Kuiper, Yme, 'Dienstbaar moet je zijn. Over monarchie, hofadel en de constructie van adelsidentiteit in Nederland en Duitsland', in: *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 13 (2006) 146-159.

Kuiper, Yme, 'Aristocracy, Roman Fleuve and Culture History. Louis Couperus' *The Books of the Small Souls* and Dutch High Society around 1900', in: *Virtus. Yearbook of the History of the Nobility* 17 (2010) 43-58.

Kuiper, Yme, 'Aristocratische distinctie en aan de top blijven. Dertig jaar onderzoek naar de adel in Nederland in de lange negentiende eeuw', in: *Virtus. Yearbook of the History of the Nobility* 19 (2012).

Kuppers, W., *De stadsrekeningen van Geldern* (Amsterdam, 1992).

Küppers-Braun, U., *Frauen des hohen Adels im kaiserlich-freiweltlichen Damenstift Essen (1605-1803). Eine verfassungs- und sozialgeschichtliche Studie zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Stifte Thorn, Elten, Vreden und St. Ursula in Köln* (Münster, 1997).

Kuyer, P.Th.J., *Rondom en in het Gouvernement. Schets van de militaire en burgerlijke ambtsdragers onder de titel van Gouverneur in 's-Hertogenbosch en Noord-Brabant* (Den Bosch, 1973).

Kuys, J., 'Dagelijkse heerlijkheden in de Bommeler- en Tielerwaard tot omstreeks het midden van de zeventiende eeuw', in: *BM Gelre* LXX (1978/1979) 1-35.

Kuys, J., *De ambtman in het Kwartier van Nijmegen* (Nijmegen, 1987).

Kuys, J., *Drostambt en schoutambt* (Hilversum, 1994).

Kuys, J., 'Hendrik van Steenberg', in: P.W. van Wissing e.a. (red.), *BWG* 1 (Hilversum, 1998) 51-53.

L

Labrijn, A., *Het klimaat van Nederland gedurende de laatste twee en een halve eeuw*. Dissertatie Utrecht (Schiedam, 1945).

Lacomblet, T.J., *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* III (Düsseldorf, 1853).

Langeris, S., *Breken met het verleden. Herinneren en vergeten op het Valkhof in de Bataafse revolutie jaren* (Nijmegen, 2010).

Lemmens, J.G. en E. van Meerkerk, 'Kunst, religie en cultuur in de Nieuwe Tijd (ca. 1500-1795)', in: H. Bots e.a. (ed.), *Nijmegen: geschiedenis van de oudste stad van Nederland*, drie

delen (Wormer, 2005) deel II, 404-487.

Lennepe, M.J. van, 'Schets der economische ontwikkeling van Tiel gedurende de zeventiende en achttiende eeuw', in: *BM Gelre* LXIX (1976-1977) 156-188.

Lennepe, M.J. van, 'De magistraat van Tiel', in: *De Nederlandsche Leeuw* 100 (1983) k. 279-280.

Lever, A.J. 'Timan Sloop', in: I.D. Jacobs e.a. (red.), *BWG* 7 (Hilversum, 2009) 124-126.

Leydesdorff, Selma, *De mensen en de woorden. Geschiedenis op basis van verhalen* (Amsterdam, 2004).

Lichtenauer, W.F., *De Nederlanders in Napoleons Garde d'Honneur*. Historische Werken over Rotterdam 9 (Rotterdam/Den Haag, 1971).

Lindeijer, M.J.F., 'Genealogie Van der Heijden (Van Doornenburg)', in: *Gens nostra* XLVI (1991) 301-308.

Lindeijer S.J., Marc, *Tussen kasteel en kerk. De rooms-katholieke Gelderse adel 1765-1827: leven en werken van de 'eersten en voornaamsten der gemeente, ter meerdere glorie van God*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie (Nijmegen, 1992).

Lindeijer, M.J.F., 'Koning Willem I en de Gelderse adel: een vergissing?', in: *Virtus. Bulletin van de Werkgroep Adelsgeschiedenis* 4 (1997) 60-62.

Linssen, C.A.A., 'De benaming van het gebied van Opper-Gelder in de bronnen van 1318-1407', in: *Libellus festivus. Een bundel historische opstellen aangeboden aan Joseph H.F.H. Linssen bij gelegenheid van zijn 70ste verjaardag op 6 november 1964* (Roermond, 1964).

Lok, M., *Windvanden. Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie (1813-1820)* (Amsterdam, 2009).

Lommel, A. van, 'Iets over eenige statien of standplaatsen der Jesuïeten in de Hollandsche Zending, anno 1670', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* II (1875) 473-474.

Lommel, A. van (ed.), 'Status missionis Hollandicae S.J. Ao 1656', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* III (1876) 81.

Lommel, A. van (ed.), 'Relatio seu descriptio status religionis catholicae in Hollandia etc. quam Romae collegit et exhibuit Alexandro Septimo et Cardinalibus Congregationis de Propaganda Fide, Jacobus de la Torre', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* XI (1883) 375-376.

Loon, W. van, *Groot Gelders placet-boeck* II (Nijmegen, 1703).

M

Maanen, R.C.J. van, *Inventarissen van de archieven van de dorpspolder Zennewijnen 1906-1955 en het Adellijk Stift Zennewijnen 1681-1812* (Geldermalsen, 1995).

Maas, F.W., 'Het landgoed Hackfort onder Natuurmonumenten', in: F. Keverling Buisman (red.), *Hackfort: huis & landgoed* (Utrecht, 1998) 188-218.

Mak, G. en M. Mathijssen (ed.), *De zomer van 1823. Lopen met Van Lennep. Dagboek van zijn voetreis door Nederland* (Zwolle, 2000).

Malinowski, Stephan, 'Adelmemoiren', in: Eckart Conze (Hg.), *Kleines Lexikon des Adels. Titel, Throne, Traditionen* (München, 2005).

Man, J.P. de, 'Regeringslijsten der stad Tiel', in: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* (Den Haag, 1947-1952) I (1947) 17-43; II (1948) 151-187; III (1949) 73-92; IV (1950) 67-85; V (1951) 33-80; VI (1952) 65-110.

Manschot-Tijdink, H., 'Een allerneeteligst character'. Het leven van Judith van Dorth (1747-1799) (Aalten, 1999).

Maris, A.J., *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het kwartier van Nijmegen* (Den Haag, 1939).

Maris, A.J., 'Wording van de Gelderse Staten', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 66 (1953) 384-390.

Maris, A.J., 'Inleiding/Geschiedkundig overzicht', in: A.J. Maris en H.L. Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het*

- Departementaal Gerechtshof (1802-1811), drie delen (Arnhem, 1978).
- Maris, A.J. en H.L. Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1804) en het Departementaal Gerechtshof (1804-1811)*, drie delen (Arnhem, 1978).
- Maris van Sandelingenambacht, J.C., 'Harmonische hantering van oud-vaderlands adelsrecht in deze tijd', in: *De Nederlandsche Leeuw* LXXII (1955) 304-308.
- Marneffe, Edgar de (ed.), 'Cartulaire de l'abbaye d'Afflighem et des monastères qui en dépendaient', in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 2e section. Série des cartulaires et des documents étendus, fasc.1-5 (Louvain, 1894-1901).
- Mars, K., 'Het geslacht "Van Apeldoren"', in: *BM Gelre* LVII (1958) 180-181.
- Martens van Sevenhoven, A.H., 'Waren er ambtsjonkers in de graafschap Zutphen?' in: *BM Gelre* XIX (1916) 179-190.
- Martens van Sevenhoven, A.H., 'De ridderschap van Borculo', in: *BM Gelre* 27 (1924) 229-231.
- Martens van Sevenhoven, A.H., 'Een adellijk gezelschap te Beesd in 1640', in: *BM Gelre* XL (1937) 103-104.
- Matthaeus, A., *Veteris aevi analecta* III (Den Haag, 1738, herdruk).
- Meerendonk, S. van de, 'Amsterdamsche vreugdtriomfe'. Het bezoek van Amalia van Solms en haar dochters in 1659', in: *Amstelodamum, Maandblad voor de kennis van Amsterdam* 96 (2009) 99-111.
- Meester, G.A. de, 'De Staten van Gelderland, onder het licht der geschiedenis', in: *Vaderlandsch Jaarboek voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving* 8 (1846) 417.
- Meeuwen, P.G.M. van, 'Een en ander over het Nederlandse adelsrecht', in: *De Hoge Raad van Adel. Geschiedenis en werkzaamheden* (Den Haag, 1966).
- Mehrtens, U.M. en H.M.J. Tromp, *De aanleg van Biljoen en Beekhuizen in de tijd van J.F.W. baron van Spaen van Biljoen*. Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen 14 (Zeist, 1984).
- Meij, P.J., 'Het beheer van den Gelderschen hertogelijken rentmeester Claes Liefger', in: *BM Gelre* XLIX (1949) 19-36.
- Mensema, A.J., 'Marken in oostelijk Nederland', in: *Genealogie* 5 (1999) 63-65.
- Mensema, A.J., Js. Mooijweer en J.C. Streng, *De Ridderschap van Overijssel, Le métier du noble* (Zwolle, 2000).
- Mentink, Wilko, 'Schade aan de havezate Mensinck te Geesteren in de eerste Münsterse oorlog', in: *Kleine Reeks* (2004) nr. 11, 5-34.
- Mijnlieff, F.J., 'Het adellijk Stift van Zennewijnen', in: *De Nederlandsche Leeuw* 30 (1912) k. 259-262.
- Mijnssen-Dulith, M., *Amersfoort lag aan zee. Waterschapskroniek Vallei & Eem, 777-1611* (Utrecht/Leusden, 2007).
- Modderman, J.F.A., 'De strijd tussen 'nieuw en oud' (1702-1747)', in: J.C. Boogman en S. Oosterhaven, *Geschiedenis van Doetinchem* (Zutphen, 1986).
- Moes, Jaap, *Onder aristocraten. Over hegenomie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914* (Hilversum, 2012).
- Molen, J.R. ter (ed.), *XII Gezigten in het Park Het Loo* (Alphen a/d Rijn, 2002).
- Montijn, Ileen, *Hoog geboren. 250 jaar adellijk leven in Nederland* (Amsterdam/Antwerpen, 2012).
- Moorman van Kappen, O., 'De historische ontwikkeling van het waterschapswezen, dijk- en waterschapsrecht in de Tieler- en Bommelerwaarden tot het begin der negentiende eeuw', in: *Tieler- en Bommelerwaarden 1327-1977, Grepen uit de geschiedenis van 650 jaar waterstaatszorg in Tielerwaard en Bommelerwaard* (Tiel/Zaltbommel, 1977) 1-83.
- Moorman van Kappen, O., 'Het provinciaal bestuur van Gelderland in de negentiende eeuw: de ontwikkeling van zijn inrichting en werkzaamheid', in: O. Moorman van Kappen, F. Keverling Buisman en F.W.J. Scholten (red.), *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van bestuur en bestuursinrichting* 1339-1989. Rechtshistorische Reeks van het Gerard Noodt Instituut 20 (Nijmegen, 1990) 75-99.
- Mooy, A.J. de (ed.), *De Gelderse kroniek van Willem van Berchen. Naar het Hamburgse handschrift uitgegeven over de jaren 1343-1481*. Werken Gelre 24 (Arnhem, 1950).
- Mulder, A.W.J., *Het kasteel Amerongen en zijn bewoners* (Maastricht, 1949).
- Mulder, J., 'Een magistraat in beroering. Een onderzoek naar de sociale mobiliteit onder de regenten van Doesburg gedurende de periode 1665-1717', in: *BM Gelre* LXXV (1984) 102-123.
- Muller, F., *De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historisch kaarten*, vier delen (Amsterdam, 1863-82).
- Muller Fz., S. en A.C. Bouman (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel I* (Utrecht, 1920).
- Muschart, R.T., *Grafzerken in Gelderland. Steden I* (Arnhem, 1940).
- ## N
- Nahuys, C.H.Th., *Brief aan den Heer President der Ridderschap van Gelderland d.d. 22 Maart 1848* (z.p., 1848).
- Nérée tot Babberich, R.J.K.M. de, 'De Lymers en hare havezaten', in: *BM Gelre* XX (1917) 1-85.
- Nérée tot Babberich, R.J.K.M. de, 'Riddermatigen in de Lymers', in: *BM Gelre* XXVIII (1925) 187-194.
- Nierop, H. van, *Van ridders tot regenten* (Den Haag, 1984).
- Nijhoff, I.A., *Statistieke beschrijving van Gelderland, uitgegeven door de Commissie van Landbouw in dat gewest* (Arnhem, 1826).
- Nijhoff, I.A. (ed.), *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland, door onuitgegevene oorkonden opgehelderd en bevestigd* (Arnhem, 1830-1875).
- Nijhoff, I.A., 'Eerste handelingen van Jan van Nassau', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 2 (1840) 116-117.
- Nijhoff, P., *Registers op het Archief afkomstig van het voormalig Hof des Vorstendoms Gelre en Graafschaps Zutphen* (Arnhem, 1856).
- Nijhof, Wim, J.H. van Heek (1873-1957). *Kunst, katoen en kastelen* (Zwolle, 2008).
- Nijhoff, W., *De Arnheimsche boekverkoopers en uitgevers Nijhoff*. Geschiedenis en bibliographie (Den Haag, 1934).
- Nijs, Godfried en Hermine Manschot-Tijdink, *Harreveld doorgrond. Historisch-archeologisch onderzoek naar 'een oude havesaete'* (Doetinchem, 1994).
- Nijsten, G., 'De ontwikkeling van residenties in het hertogdom Gelre ten tijde van de vorsten uit het huis van Gulik en Egmond', in: K. Flink en W. Janssen (ed.), *Territorium und Residenz am Niederrhein* (Kleef, 1993) 119-149.
- Nijsten, G., *In the shadow of Burgundy. The court of Guelders in the late middle ages* (Cambridge, 2004).
- Nikolay, W., *Die Ausbildung der ständischen Verfassung in Geldern und Brabant* (Bonn, 1985).
- Nispen tot Pannerden, A.J.M. van, *De Van Nispens als kamerlid*. Familievereniging Van Nispen (Den Haag, 1966).
- Nispen tot Pannerden, F.K.M. van, *Het register van de Ridderschap van Gelderland 1814-2012* (databestand).
- Nispen tot Sevenaer, F.C.C.M.T. van, *Brief aan C.J. baron Schimmelpenninck van der Oye, voorzitter van de Ridderschap van Gelderland d.d. 27 oktober 1971* (z.p., 1971).
- Noordzij, Aart, *Gelre, Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen*. Werken Gelre 59 (Hilversum, 2009).
- Noordzij, A., 'Tussen publiek en privaat. Partijstrijd in Gelre in de veertiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) nr. 2, 227-239.
- Northof, Levold von en F. Zschaecck (ed.), *Die Chronik der Graven von der Mark* (Berlijn, 1929).

Nederland's Adelsboek (1903-...).

Numan, H., *Vierentwintig printtekeningen met coupleuren, verbeeldende Hollandsche buiten plaatsen met derzelver beschrijvingen* (Amsterdam, 1797).

Nüsse, K., *Die Entwicklung der Stände im Herzogtum Geldern* (Keulen, 1958).

O

Olde Meierink, L.H.M., *Ampsen. De geschiedenis van een Gelders kasteel en zijn bewoners* (Lochem, 1981).

De omstreken der stad Arnhem in twaalf kunstplaten naar de natuur geteekend door A.J. Couwenberg (Arnhem, 1835). Opgave bij Gouda Quint, *Bibliographie I*, 112.

Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288, uitgegeven door L.A.J.W. Sloet, twee delen in één band (Den Haag, 1872-1876).

Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326, achtste aflevering, Zutphen (laatste gedeelte), uitgegeven door E.J. Harenberg. Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Den Haag, 2003).

Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, deel I, ed. A.C.F. Koch (Den Haag, 1970).

Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel I, uitgegeven door S. Muller Fz. en A.C. Bouman (Utrecht, 1920).

Oostebrink, E.W., 'De voorgden van Gelre. De afstamming van de graven van Gelre en Zutphen en Nassau', in: *BM Gelre* XCII (2001) 33-56.

Oostebrink, Edo Wilbert, 'Der Drache und die Vögte von Geldern', in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* (2008) Heft 211, 191-267.

Oosterhaven, S., 'Laatste fase van het ancien regime (1747-1795)', in: J.C. Boogman en S. Oosterhaven, *Geschiedenis van Doetinchem* (Zutphen, 1986).

Ottenthal, Emil von und Hans Hirsch (eds.), *Die Urkunden Lothars III. und der Kaiserin Richenza. Monumenta Germaniae Historica, Diplomata, Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, VIII* (Berlin, 1927).

P

Paasman, A.N., *Elisabeth Maria Post (1755-1812)*. Amsterdamse smaldelen 2 (Amsterdam, 1974).

Paasman, B., 'Margriet van Haften', in: E. Kloek (red.), *Vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen, 2013) 765-766.

Pals, Marja en Vincent Loth, *Het admissie- en demissiebeleid van de ridderschap van Veluwe in de late zeventiende en achttiende eeuw*. Onuitgegeven doctoraalscriptie (Nijmegen, 1985).

Paping, R.F.J., 'Paapse jonkers in Drenthe'. Een inventarisatie (1592-1750)', in: *Waardeel XX* (2000) 1-12.

Paquay, V., *Het archief van de Ridderschap van Gelderland*. Inventaris (Nijmegen, 1996).

Paquaij, Valentijn, 'Landgoed Middachten, een terreinexploitatie in het verleden', in: Tarcq Hoekstra (eindred.), *Middachten. Huis en Heerlijkheid* (Utrecht, 2002) 111-114.

Parker, Ch.H., *Faith on the margins. Catholics and Catholicism in the Dutch Golden Age* (Cambridge, Mass.-Londen, 2008).

Pas, W.J.H.M. van de, 'De Gelderse Rekenkamer in Arnhem en het zestiende-eeuwse domeinbeheer vanaf de komst van de Habsburgers. Een institutioneel overzicht', in: F. Stevens en D. Van den Auweele (red.), *Uuytswysens d'archiven. Handelingen van de XIe Belgisch-Nederlandse Rechtshistorische Dagen* (Leuven, 1992) 299-325.

Pas, W.J.H.M. van de, 'Tussen centraal en lokaal gezag', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo*. Werken Gelre 43 (Hilversum, 1993) 121-152.

Pas, W. van de, 'Tussen centraal en lokaal gezag. De bestuurlijke organisatie van Gelre in transitie (1543-1581)', in: H. de Schepper (ed.), *Opstellen van Wil van de Pas* (Hilversum, 2004) 27-57.

Peeneman, K.J.W., *Inventaris van het archief Huis Ruurlo 1367-1982* (Arnhem, 1994).

Pelzers, E., 'De Stichting Het Geldersch Landschap. Haar oprichting en eerste levens-jaren', in: *BM Gelre* LXXXV (1994) 142-156.

Peters, L.A.H., 'Pruisisch Gelder in de achttiende eeuw. Enige aspecten van bestuur en volkshuishouding', in: *PSHAL* 105-106 (1969-1970) 125-204.

Petersen, J.W. van, *Reizen is tol betalen* (Aalten, 2002).

Plomp, N., 'Zestiende-eeuwse conflicten over riddermatigheid in de Neder-Betuwe', in: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 47 (1993) 88-132.

Plönes, H., *Die direkten Staatssteuern unter den Grafen und Herzögen von Geldern* (Münster, 1909).

Pluym, R.E.C. van der, 'Heemstra, Schelte baron van (1875-1960)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (Den Haag, 1989).

Poel, J.M.G. van der, *Van Brakell van den Eng. Een Betuws hereboer uit het begin van de 19e eeuw*. Agronomisch-Historische Bijdragen 5 (Wageningen, 1959).

Poelhekke, J.J., 'Gelderland van 1609-1672', in: J.J. Poelhekke e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen, 1975) 133-210.

Polman, A.J.M., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, drie delen (Hilversum, 1968) deel II, 136; deel III, 210.

Prins, Ronald, *Huis Molecaten* (Hattem, [2003]).

Prins, W.F., *Geschiedenis van de Ridderschap van Utrecht* (z.p., z.j.).

Proef eener elektrische natuurkunde, na 't Fransch van den abt Jacquet (vertaling van de Franse uitgave van 1775 door C.R. Th. Krayenhoff) (Utrecht/Harderwijk, 1783). Krayenhoff heeft zijn eigen beschrijving van de bliksemafleider in Doesburg als bijlage opgenomen, 297-310.

Prop, G., *De historie van een kleine landstad < Lochem >* (Lochem, 1958).

PropertyNL magazine, oktober 2001.

Prud'homme van Reine, R.B., *Jan Hendrik van Kinsbergen 1735-1819* (Amsterdam, 1990).

Q

Quote, augustus 1995.

R

Rademakers-Wolf, N.M.J., 'Aeneas baron Mackay 1806-1876, Heer van Ophemert en Zennewijnen, 10de Lord Reay, Lid van de Tweede Kamer en Vice-president van de Raad van State', in: J.A.E. Kuys e.a. (red.), *BWG* 4 (Hilversum, 2004) 84-86.

Raeymaekers, D., 'In dienst van de dynastie. Adel uit noord en zuid aan het hof van de aartshertogen', in: L. Duerloo en L. De Frenne (ed.), *Het verdeelde huis. De Nederlandse adel tussen opstand en reconciliatie* (Maastricht, 2011).

Ravensbergen, C. van (ed.), *Classicale Acta 1573-1620, IX. Provinciale synode Gelderland*, twee delen (Den Haag, 2012).

Reede-van Tuyl van Serooskerken, A.E.C. van, *Voor de huishouding, ten nutte van alle standen en van aldegeenen, die voor de orde zijn om eene gemaklijke en naauwkeurige rekening van de kosten hunner huishouding te houden, door berekenings-tafelen tezamen gesteld en op ondervinding gestaafd* (tweede druk, Den Haag, 1815).

Reglement voor de Ridderschap in Gelderland geaprobeerd bij Besluit van Zijne Majesteit, van den 6 September 1842, No. 47, A. van Goor, Arnhem, 1842.

Reglement van Orde voor de Vergadering der Ridderschap in Gelderland d.d. 14 oktober 1841, A. van Goor, Arnhem, 1842.

Reglement voor de Ridderschap der Provincie Gelderland. Aangenomen in de Vergadering van den 10 Junij 1850, G.W. van der Wiel, Arnhem, 1851.

Reinders, M., 'De kerken van Kranenburg', in: *Archief, tevens orgaan van de Oudheidkundige Vereeniging De Graafschap* (Doetinchem, 1971) 71-88.

Reinders, S., 'Dienen met mooie woorden. Alba amicorum van vrouwen: eeuwenoude

- vriendschapsboekjes', in: *Genealogie* XVIII, 4 (2012) 22-25.
- Ridderschap van Gelderland (RvG), (1848), Vergadering van den 2e Junij 1848.
- Ridderschap van Gelderland (RvG), (1849a), Vergadering van den 10e Junij 1849.
- Ridderschap van Gelderland (RvG), (1849b), Vergadering van den 29e Junij 1849.
- Ridderschap van Gelderland (RvG), (1850a), Vergadering van den 1e Junij 1850.
- Ridderschap van Gelderland (RvG), (1850b), Vergadering van den 10e Junij 1850.
- Ridderschap van Gelderland (RvG), (1851a), Vergadering van den 1e Junij 1851.
- Ridderschap van Gelderland (RvG), (1851b), Vergadering van den 2e Junij 1851.
- Ridderschap van Gelderland (RvG), (1859), Vergadering van den 1e Junij 1859.
- Ridderschap van Gelderland (RvG), (1901), Vergadering van den 6e Junij 1901.
- Rietschoten, M. van, 'De schrijfster L.E. en haar historische bronnen. Een sterke vrouw en een tragisch leven: Marie von Wittenhorst-Sonsfeld geboren Mietje van der Dussen', in: *Jaarboek Achterhoek en Liemers tevens Liber Amicorum voor Jan van Petersen* (Doetinchem, 2009) 182-191.
- Rijn, G. van, *Atlas Van Stolk. Katalogus der historie-, spot- en zinneprenten betreffende de geschiedenis van Nederland verzameld door A. van Stolk Cz.*, tien delen en register (Amsterdam/Den Haag, 1895-1933).
- Robidé van der Aa, C.P.E., *Oud-Nederland in de uit vroegere dagen overgeblevene burgen en kasteelen* (Nijmegen, 1841-1846).
- Roessingh, H.K., 'De uitkomsten van de godsdienststelling op de Veluwe in 1809 in sociaal-historisch perspectief', in: *AAG Bijdragen* XI (1964) 152-156.
- Roessingh, H.K., *Inlandse tabak: expansie en contractie van een handelsgewas in de 17de en 18de eeuw in Nederland* (Zutphen, 1976).
- Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*, drie delen (1945-1947) deel II, 439-452.
- Roos, Jan en Thea de, *Gemeentehuizen in Gelderland* (Groningen/Arnhem, 1995).
- Rosendaal, J., *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen, 2003).
- Rosendaal, J. (ed.), *[David Hess] Hollandia regenerata [1797]* (Nijmegen, 2007).
- Rosendaal, J. met bijdragen van B. Kruijsen en M. Begheyn-Huisman, *Uit de plooi. De achttiende eeuw in beweging* (Nijmegen, 2013).
- Rosenfeld, H.F. (ed.), *Mittelniederländische Reimchroniken* (Helsinki, 1938).
- Ruesen, G., *De magistraat van Nijmegen 1647-1672*. Doctoraalscriptie (Nijmegen, 1978).
- Ruitenbergh, G.M.W., *Archief van het huis Verwolde (14e-20e eeuw) en familiearchief Van der Borch van Verwolde (15e-20e eeuw)* (Arnhem/Harfens, 2002).
- Rupp, J. & H. Schijf, 'De status van de "hoogstaangeslagenen". Een netwerk van Utrechtse adellijke en patricische families en hun politiek-bestuurlijke posities in de periode van het censuskiesrecht, 1851-1917', in: *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 17 (2010) 59-82.
- S**
- Saint Martin, Monique de, *L'espace de la noblesse* (Paris, 1993).
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam, 2004).
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van 'Aantekeningen betreffende eenige kasteelen in de Betuwe', in: *Geldersche volksalmanak* (1895) 29-32.
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *Beschrijving van de heerlijkheid Aerdt ('s-Hertogenbosch, 1897)*.
- Schaik, R. van, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen* (Hilversum, 1987).
- Scheler, D., 'Rendite und Repräsentation', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 58 (1994) 121-132.
- Schelven, A.L. van, 'Heek, Jan Herman van (1873-1957)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* 2 (Den Haag, 1985).
- Schepper, H. de e.a. (red.), 'Tussen centraal en lokaal gezag'. Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland in de Habsburgse periode. Opstellen van Wil van de Pas (†). Werken Gelre 58 (Hilversum, 2004) 57-73.
- Schevichaven, H.D.J. van, *Journal van Mr. Justinus de Beyer, heer van Hulzen, over de jaren 1743-1767* (Arnhem, 1906).
- Schijf, H., J. Dronkers en J.R. van den Broeke-George, 'De overdracht van eliteposities binnen adellijke en patricische families in de twintigste eeuw', in: M. Fennema en H. Schijf (red.), *Nederlandse elites in de twintigste eeuw. Continuïteit en verandering* (Amsterdam, 2004) 57-84.
- Schijf, H., J. Dronkers en J.R. van den Broeke-George, 'Recruitment of members of Dutch noble and high-bourgeois families to elite positions in the 20th century', in: *Social Science Information* 43 (2004) nr. 3, 435-475.
- Schilfgaarde, A.P. van, *Het Archief van het Huis Bergh*. Inleiding, Regestenlijst van oorkonden I (828-1490) en Regestenlijst van brieven I (1419-1494) (z.p., 1932).
- Schilfgaarde, A.P. van, *De graven van Limburg Stirum in Gelderland en de geschiedenis hunner bezittingen*, drie delen (Assen, 1961).
- Schilfgaarde, A.P. van, 'Maria Clara von Dellwig, de laatste bewoonster van de Doornenburg', in: *Spiegel der historie* I (1966) 10-14.
- Schimmel, J.A., *Burgerrecht te Nijmegen 1592-1810* (Tilburg, 1966).
- Schimmelpenninck van der Oije, W.A., *Brief aan Baron Nahuys, lid van de Ridderschap in Gelderland en van de Algemeene Rekenkamer te 's Hage* (z.p., z.j. [1848]).
- Schimmelpenninck van der Oije, C.O.A. baron, 'Bijdrage tot een genealogie van het geslacht van Rheden/Van Baer en het geslacht van Lathum, tot ca. 1400', in: *BM Gelre* LXIV (1970) 42-71.
- Schimmelpenninck van der Oije, C.O.A., 'De ridderschap van Veluwe omstreeks 1615', in: *BM Gelre* LXVIII (1974) 69-75.
- Schimmelpenninck van der Oije, C.O.A., 'De benoemingen in de Ridderschap van Gelderland, 1814-1816', in: *Lezen over Gelderland. Miniaturen uit Arnhem en Omstreken*. 'Arnhem de genoeglijkste' 26 (2006) 184-186.
- Schneider, R., *Deventer zwischen dem Stift Utrecht und dem Herzogtum Geldern vom 13. bis zum späten 14. Jahrhundert* (Münster, 1994).
- Schotsman, C.J., 'Wat een verandering in 200 weynige jaaren'. Van republiek tot koninkrijk (Zaltbommel, 2002).
- Schriks, C.F.J., *Zij schreven geschiedenis. 250 jaar Groote of Oranje Sociëteit Zutphen, 1763-2013* (Zutphen, 2013).
- Schulte, A.G., *Het Rijk van Nijmegen. Westelijk gedeelte* (Den Haag, 1982).
- Schulte, A.G., *Het Land van Maas en Waal* (Den Haag, 1986).
- Schulte, A.G., 'Kerken op "een vaste burcht". Slotkapellen, huiskapellen en schuilkerken in Gelderse kastelen', in: *Stichting Oude Gelderse Kerken* XXXVI (1993) 103-125.
- Schutte, O., 'Het riddermatige geslacht Van Essen', in: *De Nederlandsche Leeuw* 84 (1967) kol. 102.
- Schutte, O., *Familiepapieren Van Essen afkomstig van het huis Vanenburg* (Den Haag, 1968).
- Schutte, O., *Repertorium der Nederlandse Vertegenwoordigers residerende in het buitenland 1583-1810* (Den Haag, 1976).
- Schutte, O., 'Les titres du Premier Empire français en relation avec les Pays-Bas', in: *De Nederlandsche Leeuw* 97 (1980) 323-358.
- Schutte, O., 'Het beleid tijdens het Koninkrijk der Nederlanden ten aanzien van de door Napoleon verleende titels', in: *Liber amicorum Jhr. Mr. C.C. van Valkenburg* (Den Haag, 1985) 310-322.
- Schutte, O., *De Orde van de Unie*. Werken Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde IX (Zutphen, 1985).
- Sels, W.H., *Berichtgeevende beschouwing over de begraafplaats des edelen geslachts Van der Capellen, ter opheldering van twee kunstplaatjes, verbeeldende de begraafplaats in haaren stand en verwoesting* (Amsterdam, 1789).

Setten, G.J. van, 'Freule van Dorth als orangiste geëxecuteerd', in: E. Kloek (red.), *Vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen, 2013) 745-747.

Simons, I., *Het testament van Welgelegen, een landgoed in Apeldoorn* (Apeldoorn, 1998; herdruk, Apeldoorn, 2007).

Sleebe, Vincent, 'Hoe de kasteelheer uit Ruurlo verdween', in: *Virtus. Jaarboek voor adels-geschiedenis* 18 (2012) 158-159.

Slicher van Bath, B.H., 'Thomas Walraven van Arkel, heer van Ammerzoden, Well, Wordragen, Ter Lucht en Ypelaar, de laatste van zijn geslacht', in: *BM Gelre XLIV* (1941) 77-86.

Slichtenhorst, A. van, *XIV Boeken van de Geldersche Geschiedenissen* (Arnhem, 1653).

Sloet, J.J.S. baron, *Geldersche Markerechten I* (Den Haag, 1911-1913).

Sloet, J.J.S. baron en J.S. van Veen, *Register op de Leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen, Het Kwartier van Zutphen* (Arnhem, 1917).

Sloet van de Beele, L.A.J.W. (ed.), *Wilhelmus de Berchen, recto parochialis ecclesie Nyell, Duyflie, De nobili principatu Gelre et eius origine* (Den Haag, 1870).

Sloet, L.A.J.W., *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288, twee delen* (Den Haag, 1872-1876).

Sloet, L.A.J.W., 'Opzegging van ambts- en leenplicht', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*. Nieuwe Reeks 9 (1877) 170-172.

Sloet, L.A.J.W. baron, *Het Hoogadelijk, Vrij Wereldlijk Stift te Bedbur en zijne Juffers* (Amsterdam, 1879).

Smeth van Alphen, F.F. baron de, 'Adel in Nederland: "niet meer zichtbaar, wel merkbaar". Resultaten van de enquête onder leden van de Nederlandse adel, november 2005', in: *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 13 (2006) 7-44.

Smid, R., 'Het belang van 'ebenbürtig trouwen', deel 1 en 2 in: *Den Schaorpoal, kwartaal-bericht van het Staring Instituut* 30 (2009) nrs. 2 en 3 resp. 24-27 en 22-24.

Smid, R., 'Adellijke huwelijkspolitiek in het Kwartier van Zutphen 2: eerst het familie-belang, dan de liefde', in: *Den Schaorpoal, kwartaalbericht van het Staring Instituut* 30 (2009) nr. 3, 22-24.

Smid, R., 'Charlotte Sophie Bentinck', in: E. Kloek (red.), *Vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen, 2013) 667-669.

Smit, E.J.Th.A.M.A. en Kers, H.J., *De geschiedenis van Tiel* (Tiel, 2001).

Smit, J.B., *Sporen van moderniteit. De sociaal-economische ontwikkeling van de regio Liemers (1815-1940)* (Hilversum, 2010).

Smit, J.B., 'Carel van Nispen van Pannerden 1807-1870, burgemeester en senator', in: I.D. Jacobs e.a. (red.), *BWG 8* (Hilversum, 2011) 94-96.

Smit, W.P.A., *Het nieuwe provinciehuis te Arnhem plechtig in gebruik genomen op den achttienden Juni 1924. Gedenkboek* (Arnhem, 1925).

Smit-Buit, W., 'Hendrik van Isendoorn à Blois 1599-1666, franciscaan en missionaris', in: I.D. Jacobs e.a. (red.), *BWG 9* (Hilversum, 2012) 70-73.

Snouckaert van Schauburg, A.C., 'De kleeding van de leden der Ridderschappen in het Koninkrijk der Nederlanden', in: *De Nederlandsche Heraut* 8 (1897) 163-182.

Spaen, Willem Anne van, *Verhandeling over 't recht van de jagt op Veluwen* (z.p., 1784).

Spaen, W.A. van, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland IV* (Utrecht, 1801-1805) nr. 31, 32.

Spiess, K.H., *Lehnrecht, Lehnspolitiek und Lehnsverwaltung der Pfalzgrafen bei Rhein im Spätmittelalter* (Wiesbaden, 1978).

Staverman, R. en Th. Staverman, m.m.v. M.P. van Buijtenen, 'Hungerige und dorstige schapen der coyen Christi.' *Geschiedenis van de parochie Varik* (Varik, 1979).

Steenblik, H.L. en A.G.B. Koster, *Lochem stadsbestuur in de 17e eeuw. Memorie- en resolutie-boek 1615-1701 (1711)* (Lochem, 1998).

Steensel, Arie van, *Edelen in Zeeland: macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse*

samenleving (Hilversum, 2010).

Stenvert, R., C. Kolman, S. Broekhoven, B. Olde Meierink, m.m.v. M. Tenten, *Monumenten in Gelderland* (Zwolle, 2000).

Storms-Smeets, Elyze, 'Gelders Arcadië ca. 1650-1900', in: Dolly Verhoeven (eindred.), *Gelderland 1900/2000* (Zwolle, 2006) 93-96.

Streng, J.C., 'Le Métier du Noble: De Overijsselse Ridderschap tussen 1622 en 1795', in: A.J. Mensema, Js. Mooijweer en idem, *De Ridderschap van Overijssel. Le métier du noble* (Zwolle, 2000) 49-111.

Streng, J.C., "'Uyt liefde van de catholyke religie." De rooms-katholieke elite in Overijssel tijdens de zeventiende eeuw', in: *Leidschrift XV* (2000) afl. 1, 130-132.

Streng, J.C., 'De adel in de Republiek', in: *Virtus. Jaarboek voor de adelsgeschiedenis* 10 (2003) 73.

Streng, Jean, 'Politiek, patronage en patriottisme: Overijsselse predikanten in de tijd van de Republiek', in: Maurits Ebben en Pieter Wagenaar (red.), *De cirkel doorbroken. Met nieuwe ideeën terug naar de bronnen. Opstellen over de Republiek* (Leiden, 2006) 239-252.

T

Tammes, K.C., *Het Fonds Hulpbetoon aan de arbeidende klasse in de Buurtschap Meerten te Lienden. Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van Het Fonds Hulpbetoon* (Lienden, 1993).

Tamse, C.A. en E. Witte (eds.), *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)* (Brussel/Baarn, 1992).

Tenten, M.V.T., *De 'halfscheyd' in de regering van het kwartier van Zutphen 1747-1780*. Onuitgegeven doctoraalscriptie Universiteit Utrecht (Apeldoorn, 1996; herziene versie 1997).

Tenten, M.V.T., 'Hoogwelgeborenen op het stedelijk pluche; edelen in de magistraten van de vijf stemhebbende steden van het kwartier van Zutphen, 1749-1780', in: *BM Gelre XC* (1999) 94-108.

Tenten, M.V.T., 'De Gelderse elite in vogelvlucht 1550-1850', in: J.C. Bierens de Haan en R.E.O. Ekkart (red.), *Gelderse gezichten; drie eeuwen portretkunst in Gelderland 1550-1850* (Zwolle, 2002) 18-33.

Tenten, M.V.T., 'Katholieke adel in het lokale bestuur in het Kwartier van Veluwe. In het bijzonder in de ambten Heerde, Epe, Apeldoorn, Voorst en Brummen (1621/1795)', in: *Felua XX* (2006) afl. 1, 2-6.

Textor, F., *XII Gezigten in het Park Het Loo* (Apeldoorn, 1837).

Theeuwen, P.J.H.M., *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn (1781-1787). Een bijdrage tot kennis van de Nederlandse geschiedenis in het laatste kwart van de achttiende eeuw* (Hilversum, 2002).

Thielen, Th.A.M., *Bijdragen tot de geschiedenis van de katholieke enclave Groenlo-Lichtenvoorde* (Zutphen, 1966).

Thiem, U. und F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (Leipzig, 1999).

Thissen, B., 'Johan Moliart (overl. 1356)', in: *Jaarboek Numaga* 42 (1995) 23-52.

Thoma, W., 'Muntslag op het grondgebied van het hertogdom Gelre', in: Johannes Stinner en Karl-Heinz Tekath (ed.), *Gelre, Geldern, Gelderland: geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Utrecht, 2001) 243-260.

Thomassen, R., *De magistraat van Wageningen (1700-1750)*. Doctoraalscriptie (Utrecht, 1988).

Thorbecke, J.R., *Aanteekening op de grondwet* (Amsterdam, 1839).

Tops, N.J., *Groll in de zeventiende eeuw en achttiende eeuw. Een kerkelijk, politiek en strategisch storende factor in het oosten van de Republiek* (Groenlo, 1992).

Tuuk, Luit van der en Johanna Maria van Winter, 'Rondom Egmond. Denen en West-Friezen in Kennemerland', in: *Holland, Historisch Tijdschrift* 39 (2007) 276-298.

U

- Uniformes des Gardes d'Honneur, des differens corps dans les sept Départemens de la Hollande; formés pour la reception de Sa Majesté l'Empereur et Roi. Uniformen van de Gardes d'Honneur, van de onderscheiden corpsen in de zeven Departementen van Holland; opgericht tot de ont-fangst van Zijne Majesteit den Keizer en Koning* (Amsterdam, 1811) plaat 10 met beschrijving.
- Die Urkunden Heinrichs III.*, Harry Bresslau und Paul Kehr (eds.), Monumenta Germaniae Historica, Diplomata, Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, V (Berlin, 1926-1931) afgekort: MGH DH III.
- Die Urkunden Heinrichs IV.*, Dietrich von Gladiss und Alfred Gawlik (eds.), Monumenta Germaniae Historica, Diplomata, Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, VI (Berlin-München, 1941-1978) afgekort: MGH, DH IV.
- Die Urkunden Lothars III. und der Kaiserin Richenza*, Emil von Ottenthal und Hans Hirsch (eds.), Monumenta Germaniae Historica, Diplomata, Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, VIII (Berlin, 1927) afgekort: MGH DL III.
- Die Urkunden Konrads III. und seines Sohnes Heinrich*, Friedrich Hausmann (ed.), Monumenta Germaniae Historica, Diplomata, Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, IX (München, 1969) afgekort: MGH DK III.

V

- Vaarwerk, B.H.M. te, 'Een afgeketste aankoop van de heerlijkheid Borculo in 1736', in: *Kleine Reeks. Verhalen over de geschiedenis van Stad en Heerlijkheid Borculo* (1996) nr. 4, 47-50.
- Valkenburg, C.C. van, 'Adelsbeleid sedert 1813', in: *De Hoge Raad van Adel. Geschiedenis en werkzaamheden* (Den Haag, 1953).
- Vanderkindere, Léon (ed.), *La Chronique de Gislebert de Mons. Commission Royale d'Histoire* (Bruxelles, [1904]).
- Veen, J.S. van, 'De Zutphensche landvrede', in: *BM Gelre IV* (1901) 177-185.
- Velden, O., G.M. van der Praem, Koos Gelens en Rudy van Ooijen, *Eeuwenlang, Klooster Mariënschoot en Dorp Zennewijnen* (Ophemert, 1991).
- Veldhuizen, A., *Hoevelaken 1132-1982* (Hoevelaken, 1982).
- Ven, Foskea van der, 'Pacta sunt servanda ofwel enige opmerkingen over de confiscatie van de landerijen van Fürst zu Salm-Salm', in: *Groninger opmerkingen en mededelingen. Magazijn voor leerstellende rechtsvergelijking op historische grondslag* 27 (2010) 79-116.
- Ven, Foskea van der, 'De confiscatie van Kasteel "De Cannenburch" in 1945', in: *BM Gelre LII* (2011) 229-252.
- Venema, Derk, *Rechters in oorlogstijd* (Den Haag, 2007).
- Venner, G.H.A., 'De organisatie van de Staten van het Overkwartier van Gelder gedurende de periode 1590-1602', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (PSHAL) 110 (1974) 291-295, 311-312.
- Venner, G.H.A., 'De reglementen van de Staten van het Overkwartier van Gelder', in: *PSHAL* 114 (1978) 149-166.
- Venner, G.H.A., *Inventaris van het archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder 1404-1794* (Maastricht, 1979).
- Venner, G.H.A., 'De schepenen, raadsverwanten en burgemeesters van Roermond sedert 1637', in: *PSHAL* 124 (1988) 153-155.
- Venner, G.H.A., 'Ambtsvergaderingen in het ambt Montfort. Een onderzoek naar belangen-behartiging en vertegenwoordiging van het platteland met name in de achttiende eeuw', in: A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner (red.), "Om daarmede vrijelijk te doen naer wil ende welgevallen". *Rechtshistorische opstellen aangeboden aan Prof. Mr. A.Fl. Gehlen*. Werken LGOG 16 (Maastricht, 1998) 191-194.
- Venner, G.H.A., 'De ridderschap van het Overkwartier van Gelder 1590-1702', in: *PSHAL* 134-135 (1998-1999) 267-426.
- Venner, G.H.A., 'De leden van de ridderschap van het Overkwartier van Gelder in de jaren

1540-1580', in: *PSHAL* 142 (2006) 61-96.

- Venner, G.H.A., *Inventaris van het archief van het Hof van Gelder te Roermond 1580-1794* (Maastricht, 2009).
- Verbeek G. en W.F.M. Ahoud, 'Het huis Hackfort en zijn bewoners tot omstreeks 1800', in: F. Keverling Buisman (red.), *Hackfort: huis & landgoed* (Utrecht, 1998) 48-73.
- Verdonk, H., *Gerard van Gelre en zijn overlijdensdatum in het Necrologium van Wassenberg* (Lelystad, 1986) in eigen beheer, brochure 1.
- Verdonk, H., *De overlijdensdatum van Yolanda van Gelre, gravin van Henegouwen, in het Martyrologium Usuardi te Kamerijk, alsmede enkele andere opmerkelijke aantekeningen* (Lelystad, 1986) in eigen beheer, brochure 2.
- Verdonk, H., *Enkele necrologische aantekeningen met betrekking tot de graven van Gelre en de graven van Zutphen* (Lelystad, 1987) in eigen beheer, brochure 3.
- Verdonk, H., *Gerard van Gelre en zijn overlijdensdatum in het Necrologium van Wassenberg (vervolg)* (Lelystad, 1987) in eigen beheer, brochure 4.
- Verdonk, H., *De oorsprong der graven van Gelre* (Lelystad, 1992) in eigen beheer, brochure 7.
- Verdonk, H., *De graven van Gelre en de Zutphense erfenis* (Lelystad, 1994) in eigen beheer, brochure 8.
- Verdonk, H., *Dirk, bisschop van Münster (1118-1127) en de graven van Zutphen* (Lelystad, 1995) in eigen beheer, brochure 9.
- Verdonk, H., *Graaf Gerard 'de Lange' van Gelre en zijn vrouw Clementia van Gleiberg* (Lelystad, 2000) in eigen beheer, brochure 14.
- Verdonk, H., *Jutta van Gelre, erfgename van het allodium Wassenberg* (Lelystad, 2001) in eigen beheer, brochure 15.
- Verdonk, Henk, 'Graaf Gerard "de Lange" van Gelre. Een prosopografische benadering', in: *BM Gelre XCVI* (2005) 49-69.
- Verkerk, C.L., 'Bestuur, rechtspraak en onderwijs in de middeleeuwen', in: F. Keverling Buisman (ed.), *Arnhem tot 1700* (Utrecht, 2008) 92-125.
- Verrips-Roukens, Kitty, *Over heren en boeren. Een Sallands landgoed 1800-1977* (Den Haag, 1982).
- Verstegen, S.W., 'De familie van Isendoorn à Blois en de verpachting van de Vaassense watermolens', in: *BM Gelre LXXIII* (1982) 41-59.
- Verstegen, S.W., 'Het grootgrondbezit bij de Cannenburg in de negentiende eeuw (1808-1865)', in: *BM Gelre LXXV* (1984) 133-137.
- Verstegen, S.W., 'De luister van het ouder stamhuis. Het beheer der bezittingen en de levenssfeer van een Veluws adellijk geslacht in de achttiende eeuw', in: J. Aalbers en M. Prak (red.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel, 1987) 79-92, 176-178.
- Verstegen, S.W., *Gegoede ingezetenen. Jonkers en geërfden op de Veluwe tijdens ancien régime, revolutie en restauratie (1650-1830)* (Zutphen, 1990).
- Verstegen, S.W., 'Heren en vrouwe van de Cannenburch uit het geslacht van Isendoorn à Blois', in: D.J.G. Buurman e.a. (red.), *De Cannenburch en zijn bewoners* (Zutphen, 1990) 125-164.
- Verstegen, S.W., 'Overherigheid en bevindelijkheid in het Veluwse verleden. Over de ver-meende feodale wortels van een verzuilde samenleving', in: *BM Gelre LXXXIII* (1991) 28-38.
- Verstegen, S.W., 'Grootgrondbezit, revolutie en belastingdruk. De boekhouding van een Gelders edelman in de Bataafsche tijd (1795-1806)', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 10 (1993) 264-282.
- Verstegen, S.W., 'Macht en gezag van de Veluwse adel in de 17de en 18de eeuw', in: *Bijdragen Felua. Jaarboekje voor de geschiedenis en de archeologie van de Veluwe III* (1994) 33-40.
- Verstegen, S.W., 'Het beheer van de bezittingen bij het Huis Hackfort 1803-1870', in: F. Keverling Buisman (red.), *Hackfort: huis & landgoed* (Utrecht, 1998) 125-149.
- Vey Mestdagh, J.H. de, *De Utrechtse Balije der Duitse Orde: ruim 750 jaar geschiedenis van de*

Orde in de Nederlanden (Utrecht, 1988).

Vey Mestdag, J.H. de, m.m.v. J.A. de Boo, *Liber sigillorum. De zegels in het archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, 1200-1811* (Utrecht, 1995).

De Guldenlew (= Vliet, J.L. van der), *Le bal costumé, avec un lithographie coloriée d'après un dessin de Rochussen* (Den Haag, 1845).

Voet van Oudheusden, A.W.K., *Historische beschryvinge van Culenborg I* (Utrecht, 1753).

Voortwis, J.B. te, *Winterswijk onder het vergrootglas. Micro-geschiedenis van dorp en platteland in de jaren 1500 tot 1750, twee delen* (Aalten, 2005-2007).

Vries, Jan de en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995).

Vullings, P., 'Vergeten Gelderse leenrol', in: *De Maasgouw* 127 (2008) nr. 2, 56-60.

W

Waale, M.J., *De Arkelse oorlog 1401-1412* (Hilversum, 1990).

Waeyer, A., 'Nopende het aarts-priesterschap van Swolle naar de Beroerten deser Nederlanden, mitsgaders van eenige gedenckweerdige voorvallen', in: G.A. Meijer (ed.), *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht XLV* (1920) 27-28.

Wap, J.J.F., *Gedenboek der inhuldiging en feesttogten van Zijne Majesteit Willem II 1840-1842* (Den Bosch, 1842).

Wartena, R., 'Huwelijksdispensatiën in Gelderland', in: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* (Den Haag, 1956-1959).

Wartena, R., *En ik ging op vergulde trippen: Godefridus Franciscus baron van Hugenpoth* (Zutphen, 1965).

Wartena, R., *Inventaris van het archief van de Sint Anthony Groote Broederschap 1451-1934* (Zutphen, 1976).

Wartena, R., *De stadsrekeningen van Zutphen I* (Zutphen, 1977).

Wassenaar, Rik, 'Katholieke adellijke families in Gelderland en Overijssel, 1621-1814', in: *Virtus. Bulletin van de Werkgroep Adelsgeschiedenis I* (1993-1994) 4-11.

Weede, R.E.W. van en E.P. Noordanus, *Landgoed Ampsen. Verleden, heden en toekomst van een landgoed in particulier eigendom* (Lochem, 2006).

Weiler, P., *Urkundenbuch des Stiftes Xanten* (Bonn, 1935).

Wertheim-Gijse Weenink, A.H., 'Gelderland van 1672-1795', in: J.J. Poelhekke e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen, 1975) 231-278.

Weststrate, H.A., *Gelderland in den patriottentijd* (Arnhem, 1903).

Weststrate, H.A., 'Twisten in het Kwartier van Zutphen na den dood van gouvernante Anna', in: *BM Gelre VIII* (1904) 275-300.

Wienfort, Monika, *Der Adel in der Moderne* (Göttingen, 2006).

Wientjes, R.C.M., 'De hertog van Gelre, zijn raad en zijn beambten circa 1350', in: Johannes Stinner en Karl-Heinz Tekath (ed.), *Gelre, Geldern, Gelderland: geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Utrecht, 2001) 157-168.

Wijnaendts van Resandt, W., *De Vicarieën in Gelderland* (Amsterdam, 1943).

Winter, Johanna Maria van, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, twee delen (Groningen, 1962).

Winter, Johanna Maria van, 'Homines franci, edelen of koningsvrijen?' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 83 (1970) 346-350.

Winter, Johanna Maria van, 'Die geldrische Ritterschaft in Graphiken dargestellt', in: *Landschaft und Geschichte. Festschrift für Franz Petri zu seinem 65. Geburtstag am 22. Februar 1968* (Bonn, 1970) 518-527.

Winter, Johanna Maria van, '"Cingulum Militiae", Schwertleite en "miles"-terminologie als spiegel van veranderend menselijk gedrag', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 44 (1976) 1-92.

Winter, Johanna Maria van, 'Het (palts?)graafschap Zutphen en het Hamalandse

gravenhuis', in: *BM Gelre XCII* (2001) 57-79.

Winter, Johanna Maria van, 'Otto de Rijke van Zutphen (ca. 1050-1113), een legpuzzel', in: *BM Gelre XCIII* (2002) 18-38.

Winter, Johanna Maria van, 'Godschalk de Kruisvaarder en de heren van den Bergh. Enkele hypothesen', in: *BM Gelre XCVII* (2006) 141-153.

Wissing, P.W. van (red.), *De eerste volksvertegenwoordigers van Gelderland in 1795* (Amsterdam, 1996).

Wissing, P.W. van, *Henricus van Bulderen (1718-1794) en zijn Zutphensche Courant* (Hilversum, 2001).

Wissing, P.W. van, 'Frauck en Johanna Engelberts 1880-1929 en 1880-1953, tweelingzusters en schrijfsters', in: C.A.M. Gietman e.a. (red.), *BWG 3* (Hilversum, 2002) 49-51.

Wissing, P. van, *Stokebrand Janus 1787* (Nijmegen, 2003).

Wissing, P. van (red.), *Stooschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen, 2008).

Wissing, P. van, 'Stad op drift: politiek tussen 1700 en 1815', in: F. Keverling Buisman en I.D. Jacobs (red.), *Arnhem van 1700 tot 1900* (Utrecht, 2009) 54-91.

Wittert van Hoogland, E.B.F.F., 'De afstammelingen van Dirk I, heer van Lienden', in: *Genealogische en Heraldische Bladen X* (1915) 306-392.

Wolleswinkel, E.J., *Nederlands adelsrecht. Wettelijke adeldom als historisch gegroeid instituut. Adelsgeschiedenis XI; Werken uitgegeven door het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde XIX; Stichting de Nederlandsche Leeuw* (Den Haag, 2012).

www.antenna.nl

www.archieven.nl

www.arneym.nl

www.biografischportaal.nl

www.digilegger.kadaster.nl

www.geldersarchief.nl

www.genlias.nl

www.heerlijkheidborculo.nl

www.historici.nl

www.kasteleningelderland.nl

www.magazineheerlijkheid.nl

www.mijngelderland.nl

www.museazutphen.nl

www.narrative-sources.be

www.nostalgischede.nl

www.oldreurl.nl

www.parlement.com

www.propertynl.com

www.reliwiki.nl

Z

Zijp, A., *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof, 1543-1566* (Arnhem, 1913).

Zmora, H., *State and nobility in early modern Germany. The knightly feud in Franconia, 1440-1567* (Cambridge, 1997).

Zuijlen van Nijjevelt, J.P.P. van, *Brief aan de voorzitter van de Ridderschap van Gelderland, 's-Gravenhage d.d. 31 mei 1851.*

Over de auteurs en de redactie

Prof. dr. Jaap Dronkers (1945) is sinds 2009 hoogleraar *international comparative research on educational performance and social inequality* aan de Universiteit Maastricht. Daarvoor was hij tussen 2001 en 2009 hoogleraar *Social Stratification and Inequality* aan het Europese Universitaire Instituut in San Domenico di Fiesole (FI) in Italië. Tussen 1990 en 2001 was hij achtereenvolgens hoogleraar in de onderwijskunde en in de empirische sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij studeerde sociologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, waar hij in 1976 promoveerde. Jaap Dronkers houdt zich tegenwoordig in zijn onderzoek vooral bezig met effectverschillen van openbaar en bijzonder onderwijs, kwaliteitsverschillen tussen scholen, elitevorming, de gevolgen van echtscheiding voor kinderen, internationaal vergelijkend onderzoek, onderwijs- en arbeidsmarktsucces van immigranten, en veranderingen in ongelijkheden in school- en beroepsloopbanen. Met behulp van zijn onderzoek draagt hij geregeld bij aan het maatschappelijk debat.

Dr. Conrad Gietman (1966) studeerde geschiedenis in Utrecht en is momenteel werkzaam als redacteur bij het Centraal Bureau voor Genealogie en als wetenschappelijk medewerker bij de Hoge Raad van Adel in Den Haag. Hij publiceert vooral over adel in de vroegmoderne tijd en over aristocratische genealogiebeoefening in de negentiende en twintigste eeuw. In 2010 promoveerde hij in Utrecht op de cultuurhistorische studie *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1550-1702)* (Utrecht, Uitgeverij Van Gruting 2010).

Drs. Léon van der Hoeven (1964) is al ruim twintig jaar werkzaam als beroepsgenealoog en historicus onder de naam 'Genealogisch Bureau van der Hoeven' (www.genealogischbureau.nl). Het accent van zijn onderzoeksgebied ligt op Zuid-Holland, Gelderland en Utrecht. Vele publicaties op genealogisch gebied zijn van zijn hand verschenen, zoals in 2008 in samenwerking met G. Heuff 'Van linie en stamme Hueff' Genealogie van het geslacht Heuff.

Drs. Ingrid D. Jacobs (1965) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (Radboud Universiteit). Zij is werkzaam als freelance schrijver/onderzoeker en publiceert voornamelijk over cultuurgeschiedenis. Ze was als eindredacteur betrokken bij het *Hertogdom Gelre* en de *Stadsgeschiedenis van Arnhem* en ze publiceerde onder meer *Honderd jaar Oranje in Gelderland*, *Thijmgenootschap 1984-2004*, *Muziekleven in Arnhem* en

zeer recent *Kunstkring 'De Kameleon' 1961-1967. Vrijhaven voor artistiek Arnhem in de jaren zestig*. Ingrid is (eind)redacteur van het *Biografisch Woordenboek Gelderland* en schrijft biografieën van Gelderse kunstenaars (zie ook www.ideejacobs.nl).

Drs. Evert de Jonge (1955) studeerde aan de sociale academie en is werkzaam als arbeidsdeskundige. In 2001 voltooide hij de deeltijd opleiding geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht, met als specialisatie de Nieuwe Tijd. Naast veel genealogische en bronnen-publicaties publiceerde hij in *Bulletin Felua*, het *Deventer Jaarboek*, *BM Gelre* en het mededelingenblad van de historische vereniging Ampt Epe. Hij is redactielid van de *Bijdragen en mededelingen Gelre. Historisch Jaarboek voor Gelderland*. Ook participeerde hij in *Veluws Water. Tien eeuwen waterbeheer op de Veluwe* (2007). Zijn interesse gaat vooral uit naar bestuurlijke geschiedenis van Oost-Nederland.

Dr. Fred J.W. van Kan (1957) studeerde geschiedenis in Leiden met als hoofdvak Middeleeuwen. Hij promoveerde in 1988 op *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse Patriciaat tot 1420*. Hij is sinds 1991 in het archiefwezen werkzaam, momenteel als algemeen directeur van het Gelders Archief in Arnhem. Van Kan is voorzitter van de Koninklijke Vereniging van Archivarissen KVAN, voorzitter van de sectie voor beroepsverenigingen van de International Council on Archives ICA SPA en voorzitter van de raad van bestuur van de coöperatie Erfgoed Gelderland.

Prof. dr. Frank Keverling Buisman (1945) studeerde rechten in Utrecht en volgde de Rijksarchiefschool (1971-1973). Hij was (fungerend) rijksarchivaris in Drenthe (1980-1987) en Gelderland (1987-2002); van 2003 tot medio 2006 was hij directeur van het Gelders Archief. In 1986 promoveerde hij op een proefschrift over Drentse rechtsgeschiedenis. Van 1999 tot 2007 was hij bijzonder hoogleraar Oud-Vaderlands Recht aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn publicaties hebben over het algemeen betrekking op regionale en lokale geschiedenis en rechtshistorie (eerst Drents en vervolgens Gelders). Tegenwoordig is hij als auteur, redacteur en organisator zeer geregeld betrokken bij publicaties over Gelderse geschiedenis.

Prof. dr. Yme Kuiper (1949) is als hoogleraar verbonden aan RU Groningen met de bijzondere leerstoelen Historische Antropologie en Antropologie van Religie (namens Groninger Universiteitsfonds; Department Comparative and Historical Study of Religion) én Historische buitenplaatsen en landgoederen (Stichting Van der Wijck-de Kempenaer; Faculteit Letteren; Kunstgeschiedenis en Kenniscentrum Landschap). Hij is chief-editor van *Virtus. Yearbook of the History of Nobility* (*Virtus. Jaarboek voor Adelsgeschiedenis*), maar publiceert op het brede terrein van geschiedenis, biografie en antropologie. Hij bereidt de volgende boekpublicaties voor: *Conversions, Loyalties, and Memories. European Aristocracy in the 20th Century* en *De opkomst van de buitenplaats in de Gouden Eeuw*.

Jhr. dr. Frans K.M. van Nispen tot Pannerden (1951) is als *Director of Studies van de Master of Science in International Public Management and Policy* verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij was eerder visiting professor aan de School of Public Policy van George Mason University te Fairfax, Virginia en senior research fellow aan het Robert Schuman Centre for Advanced Studies van het European University Institute te San Domenico di Fiesole, Italië. Hij doet voornamelijk internationaal-vergelijkend onderzoek naar (de coördinatie van) het begrotingsbeleid van de Europese lidstaten. Frans van Nispen is daarnaast lid van de Hoge Raad van Adel en secretaristhesaurier van de Ridderschap van Gelderland. Hij is gedurende vele jaren bestuurslid geweest van de familievereniging van het geslacht Van Nispen en, als zodanig, verantwoordelijk voor het behoud en beheer van het familiearchief dat in het Gelders archief te Arnhem is ondergebracht. De inventaris is in 2005 verschenen.

Dr. Aart Noordzij (1973) is als postdoc werkzaam aan de Universiteit Leiden, waar hij onderzoek doet naar partijstrijd in de veertiende eeuw. Hij schreef een proefschrift over Gelre in de late middeleeuwen, getiteld *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* (Hilversum, 2009).

Drs. Wanita T. Resida (1951) deed na een voltooide studie geschiedenis, de archiefopleiding in 1980. In 1980 kwam ze in dienst van het Rijksarchief in Gelderland. Sinds 1990 werkt ze als kaartbeheerder en sinds 2006 als kaart- en atlasbeheerder bij het Gelders Archief. Ze is betrokken bij de beeldredactie van het Gelderse Kastelenboek (2013).

Drs. Coen O.A. baron Schimmelpenninck van der Oije (1943) studeerde rechten met bijvakken geschiedenis in Utrecht. Zijn scripties voor de vakken oudvaderlands recht (Baer en Lathum) en interregionale geschiedenis werden gepubliceerd in de *Bijdragen en mededelingen Gelre*. Hij begon bij het Rijksarchief in Gelderland en volgde de Rijks Archiefschool. Na een stage technique international des archives in Parijs werd hij benoemd tot gemeentearchivaris van Zutphen en directeur van de Stedelijke Musea aldaar (1973). In 1979 volgde zijn benoeming tot provinciaal inspecteur der archieven in Gelderland. In deze jaren publiceerde hij over Gelderse onderwerpen, onder andere over het bezoek van de Duitse keizer aan de familie Bentinck op Middachten. In 1985 werd hij gemeentearchivaris van Rotterdam (tot 1996), in 1994 directeur van het Stedelijk Museum (tot 1999) en in 1995 directeur van het Maritiem Museum Rotterdam tot zijn pensionering met ingang van 2006. In 1984 werd hij lid, in 1991 voorzitter van de Hoge Raad van Adel. In april 2013 verscheen zijn *Macht der edelen*, een hoorcollege over de geschiedenis van de Nederlandse adel, van de middeleeuwen tot nu.

Drs. Cécile J.M. Schulte-van Wersch (1945) studeerde kunstgeschiedenis, archeologie en Italiaans aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Zij is werkzaam als freelance publicist en redacteur en met name betrokken bij publicaties over Arnhemse en Gelderse (cultuur) geschiedenis.

(C.) Tineke Seebach (1949) is archivaris en was tot juni 2009 in verschillende functies verbonden aan het Gelders Archief. In 2007-2009 was zij als (beeld)redacteur betrokken bij de Stichting Geschiedschrijving van Arnhem. Zij werkt in verschillende redacties, zoals die van de *Arnhemse Monumenten Reeks* en het *Biografisch Woordenboek Gelderland*. Van tijd tot tijd schrijft zij bijdragen in relatie tot de geschiedenis van Arnhem.

Dr. Vincent Sleebe (1960) is historicus. Hij promoveerde in 1994 op *In termen van fatsoen*, over sociale controle en criminaliteit op het Noord-Groningse platteland in de negentiende eeuw. Daarna was hij als auteur en/of redacteur betrokken bij verschillende stadsgeschiedenissen (Dordrecht, Leiden, Den Haag) en werkte hij mee aan de Geschiedenis van Holland. Sinds 2000 is hij werkzaam als archivaris, momenteel bij het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle. Daarnaast publiceert hij over sociale geschiedenis en is hij redacteur van de *Textielhistorische Bijdragen en Virtus. Jaarboek voor Adelsgeschiedenis*.

Drs. Marc V.T. Tenten (1971) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, met als specialisatie Politieke Geschiedenis na 1500. Hij publiceert met enige regelmaat over de geschiedenis van Gelderland en de Gelderse adel. Zo was hij onder andere als eind- en beeldredacteur en co-auteur betrokken bij *Hackfort, huis & landgoed*, en als co-auteur bij *Gelderse Gezichten. Drie eeuwen Portretkunst in Gelderland*, en bij *Het Hertogdom Gelderland: geschiedenis kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*.

Dr. G.H.A. (Gerard) Venner (1951) studeerde vrije studierichting rechten (hoofdvak: Nederlandse rechtsgeschiedenis) aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en promoveerde in 1985 op het proefschrift *De Meinweg, Onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied, circa 1400-1822*. Sinds 1973 is bij chartermeester bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg (voorheen: Rijksarchief in Limburg). Hij publiceert met name over de (rechts) geschiedenis van Roermond en het Overkwartier van Gelder almede over middeleeuwse zegels.

Jkvr. prof. dr. Johanna Maria van Winter (1927) studeerde geschiedenis in Groningen en Gent met hoofdvak Middeleeuwen en werd na het behalen van haar doctoraalexamen in Groningen in 1953, assistente bij de Middeleeuwse Geschiedenis in Utrecht. Hier promoveerde zij in 1962 op een proefschrift getiteld: *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, 2 delen (Groningen, 1962). Intussen was zij ook voeding en gezondheid in de Middeleeuwen gaan bestuderen, en sinds 1963 de geschiedenis van de Johannietor Orde in Nederland tot de Franse Revolutie. Zij werd in Utrecht in 1972 lector en in 1980 hoogleraar op persoonlijke titel in de Geschiedenis van de Middeleeuwen. Per 1 januari 1989 ging zij met VUT, en sinds november 1992 met emeritaat. Het onderzoek naar adel en ridderschap, evenals dat naar voeding en gezondheid in de Middeleeuwen, wordt niettemin voortgezet.

Colofon

Uitgave

WBOOKS

info@wbooks.com

www.wbooks.com

i.s.m.

Gelders Archief, Arnhem

info@geldersarchief.nl

www.geldersarchief.nl

Onder redactie van

Coen O.A. Schimmelpenninck van der Oije

Frank Keverling Buisman

Marc V.T. Tenten

Fred J.W. van Kan

Tekst

Jaap Dronkers

Conrad Gietman

Léon van der Hoeven

Evert de Jonge

Frank Keverling Buisman

Yme Kuiper

Frans K.M. van Nispen tot Pannerden

Aart (G.A.) Noordzij

Coen O.A. Schimmelpenninck van der Oije

Vincent C. Sleebe

Marc V.T. Tenten

Gerard H.A. Venner

Johanna Maria van Winter

Eindredactie

Ingrid D. Jacobs

Beeldredactie

Wanita T. Resida

Cécile J.M. Schulte-van Wersch

Tineke Seebach

Vormgeving

Lori Lenssinck / Voorheen De Toekomst, Wageningen

Adel en ridderschap in Gelderland- tien eeuwen geschiedenis verschijnt als twaalfde deel in de reeks *Adelsgeschiedenis*.

© 2013 WBOOKS / Gelders Archief / de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervaelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2013.

ISBN 978 90 663 0595 3

NUR 693